

VILNIAUS UNIVERSITETAS
VILNIAUS UNIVERSITETO BALTISTIKOS KATEDROS
STUDIJŲ KNYGA 2

Jurgis Pakerys

KALBOS KONSTRUKTORIUS

ĮVADINĖS PASKAITOS

VILNIUS, 2014

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti

Vilniaus universiteto Baltistikos katedra

(2014 m. kovo 7 d., protokolas Nr. 7) ir

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba

(2014 m. balandžio 2 d., protokolas Nr. 4)

Recenzavo:

prof. dr. ALBINAS DRUKTEINIS

(Klaipėdos universitetas)

doc. dr. REGINA VENCKUTĖ

(Vilniaus universitetas)

ISBN 978-609-459-319-2

© Jurgis Pakerys, 2014

© Vilniaus universitetas, 2014

*Tēvams mokytojams ir
Mokytojams tēvams*

TURINYS

1.	KAM TA KALBA?	6
2.	PASAULIO ATSPINDŽIAI.....	10
2.1.	Subjektas ir predikatas, predikacija	10
2.2.	Žodžiai ir jų klasės (kalbos dalys).....	12
3.	VALDOVAI IR VALDINIAI.....	15
3.1.	Žodžių junginiai.....	15
3.2.	Sakiniai.....	21
3.3.	Kai vienas žodis negali be kito	24
3.4.	Vaidmenys ir funkcijos	27
3.5.	Žodžių tvarka.....	30
4.	VĒLIAVOS IR ŠVIESOFORAI	34
4.1.	Gramatinė kategorija ir reikšmė	34
4.2.	Daiktavardžio gramatinių kategorijų apžvalga.....	38
4.2.1.	Linksnis.....	38
4.2.2.	Skaičius	43
4.2.3.	Klasė (giminė).....	45
4.2.4.	Apibrėžtumas	47
4.3.	Veiksmažodžio gramatinių kategorijų apžvalga.....	49
4.3.1.	Laikas.....	49
4.3.2.	Aspektas (veikslas).....	53
4.3.3.	Asmuo.....	55
4.3.4.	Modalumas ir nuosaka	58
4.3.5.	Evidencialumas	61
4.3.6.	Rūšis	64
4.4.	O būdvardžiai ir prieveiksmiai? Laipsnis	66
4.5.	Gramatinių kategorijų raiškos įvairovė.....	68
4.5.1.	Perifrastinė ir neperifrastinė raiška.....	68
4.5.2.	Jungtinė raiška.....	70
4.5.2.	Nejungtinė raiška.....	72
4.5.3.	Kalbų tipai pagal gramatinių kategorijų raišką	72
5.	ORO VIRPESIAI.....	77
5.1.	Frazė ir intonacija.....	78
5.2.	Žodis ir kirtis	80
5.3.	Skiemu	81
5.4.	Garsas ir triukšmas	83
5.5.	Balsių dirbtuvės.....	85
5.6.	Priebalsių dirbtuvės	88
6.	ATSPINDŽIŲ SANDĖLIS.....	92
6.1.	Dvi atspindžio pusės	92
6.2.	Atspindžių (pa)dirbiniai	97
7.	IKI PASIMATYMO!.....	101

Ši knygelė atsirado visai paprastai – parašiau ją savo studentams, kuriems dėstau *Kalbotyros įvadą*, o viena svarbių to kurso metaforų yra *konstruktorius*. Konstruktorius todėl, kad noriu parodyti, kaip *veikia* kalba: ji turi daugybę dalių, kurias jungiant išeina sudėtiniai mazgai, o šie dedami į dar didesnes konstrukcijas – ir taip, pasitelkdama įvairias dalis ir jų valdymo principus, veikia visa komunikacinė sistema. Toks palyginimas leidžia pabrėžti, kad domėdamiesi kalbos – kaip ir kitų mokslų – dalykais, visada turime klausyti ir siekti paaiškinti, *kaip* jie *veikia* ir *kam* jų *reikia*. Antraip gaišti laiką nėra prasmės.

Mano tikslas buvo aprašyti kalbos modulius taip, kad iš jų žingsnis po žingsnio sudėliotume veikiančią sistemą, todėl pradėsime nuo stambiausių vienetų – žodžių junginių ir sakinių, vėliau eisime prie gramatinių kategorijų ir žodžio dalių, tada aptarsime garsus ir baigsime žodynu. Nėra abejonės, kad tokia sistema bus netobula ir jai trūks ne tik kai kurių dalių, bet ir ištisių modulių. Nepaisant to, tikiuosi, kad pats konstravimas padės perprasti pagrindinius kalbos veikimo principus, kuriuos galėsite pritaikyti tolesnėse studijose.

Rašydamas tekstą sąmoningai siekiu paprastumo, bet numanau, kad vienus dalykus paaiškinau vis tiek per sudėtingai, o kitus be reikalo supaprastinau arba nepelnytai praleidau. Kad ir kaip ten būtų nutikę, žinau, kad tuos trūkumus padės kompensuoti įvairūs vadovėliai¹ ir rimtesnė literatūra – šiek tiek nuorodų duodu kiekvieno poskyrio pabaigoje. Daugiau informacijos rasti padės ir šalia lietuviškų terminų nurodomi angliški atitikmenys – kabindamiesi už tų sąvokų turėtumėte pasiekti naujausius šaltinius ir literatūrą². Šios paskaitos skiriamos įvairių specialybių studentams, todėl nesiekiu plačiau aptarti lietuvių kalbos reiškinių ir nenurodau lituanistinių darbų – tuos dalykus palieku tolesnėms jūsų studijoms³. Kartu noriu perspėti, kad nenustebintų tekste kartais nurodomi mažai žinomų kalbų pavyzdžiai⁴ – jų reikia tam, kad pažintume ne tik gimtąsias ar populiariesnes kalbas, bet ir kitas komunikacines sistemas, juk kalbotyra siekia paaiškinti visų pasaulio kalbų įvairovę.

Baigdamas norėčiau nuoširdžiai padėkoti Vilniaus universitetui ir jo Baltistikos katedrai, 2013–2014 mokslo metų rudens semestrą išleidusiems mane kūrybinių

1 Jų įvairiomis kalbomis parašyta labai daug, todėl čia paminėsiu tik vieną populiariesnį – Victoria Fromkin *et al.*, *An Introduction to Language*, iš viso 10 leidimų (pavartykite jau vien dėl paveikslėlių!). Iš lietuviškųjų žr. Zofija Babickienė, Regina Venckutė, *Kalbos mokslo pagrindai*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013 ir Jonas Palionis, *Kalbos mokslo pradmenys*, Vilnius: Jandrija, 1999.

2 Pateikdamas angliškus terminus daugiausia rėmiausi rekomenduojama literatūra ir pora žodynų: Peter H. Matthews, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford, New York: Oxford University Press, 1997 (prisijungusiems prie Vilniaus universiteto kompiuterių tinklo šiuo metu pasiekiamas 2-ojo leidimo (2007) [elektroninis variantas](#)) ir Eugene E. Loos *et al.* (eds.), *Glossary of linguistic terms*, Dallas: SIL International, 2004 (atvira prieiga).

3 Nemažai žinių ir literatūros pagal lietuviškus terminus galite rasti *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* (sud. Kazys Morkūnas, red. Vytautas Ambrazas), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1999 (1-asis leid.), 2008 (2-asis leid.).

4 Kur tos (ir visos kitos) kalbos vartojamos, kokie jų giminaičiai ir kiek turi kalbėtojų, galite sužinoti paspaudę prie jų pavadinimų (pirmą kartą juos tekste minint) pridėtas nuorodas į: M. Paul Lewis *et al.* (eds.), *Ethnologue: Languages of the World*, Dallas: SIL International, 2013 (17th ed.) (atvira prieiga).

atostogų, per kurias šis tekstas ir buvo parašytas. *Labai ačiū* visiems – recenzentams, katedros kolegoms ir artimiesiems, atidžiai knygelę skaičiusiems, kritikavusiems mano sprendimus ir davusiems gerų patarimų bei pavyzdžių. Dabar, skaitytojau, to paties laukiu ir iš Tavęs!

1.

KAM TA KALBA?

Prieš atverdami konstruktoriaus dėžę turime išsiaiškinti, kam apskritai to konstruojamo dalyko reikia – antraip susuksim jį kaip nereikalingą baldą, kuris stovės sau vargšas ir niekam neįdomus. Pradėkime nuo to, kad kalbai reikia dviejų – kalbančiojo ir klausančiojo – net ir tada, kai kalbamės tik su savimi – juk čia, prisipažinkime, susidvejiname. Tarp dviejų žmonių gali vykti įvairiausių dalykų, bet vienas archajiškiausių ir svarbiausių – tai keitimasis dovanomis. Panašiai ir kalbėdamiesi keičiamės tam tikrais elementais: klausydami juos gauname ir kartu išsipareigojame atsilyginti, todėl patys kalbėdami jau kai ką duodame kitiems, net nebūtinai tiesiogiai tiems, iš kurių prieš tai gavome dovanų. Tai, kuo kalbėdami keičiamės, dažniausiai negalėtume apibūdinti kitaip, nei žiniomis, arba informacija, todėl ir **pagrindine kalbos funkcija** laikysime būtent (1) **informacijos perdavimą**⁵.

Kalba kaip komunikacinė sistema pirmiausia labai glaudžiai susijusi su žmogaus bendraisiais **kognityviniais** (angl. *cognitive*) gebėjimais, todėl, paprastai tariant, ji yra ir (2) **pasaulio pažinimo, apmąstymo ir saugojimo atmintyje įrankis**. Norėdami griežtesnės formuluotės, galėtume sakyti, kad kitokios tikrovės, nei kalbinė, ir nėra – juk didžioji patirties dalis yra perkošiama per kalbos filtrą ir mūsų suvokiami dalykai egzistuoja tik todėl, kad jie gali būti įvardijami ir apmąstomi: „*Mano kalbės ribos* žymi mano pasaulio ribas“, – siūlo Ludwigas Wittgenšteinas⁶. Kai sakoma, kad kalba yra ir informacijos saugojimo įrankis, omenyje turima ir paprasčiausia žmogaus atmintis, ir antrinis kalbos pavidalas – raštas, fiksuojamas įvairiausiomis formomis – nuo išpaudų molyje iki elektroninių pėdsakų, kurie žmogui leido sukaupti didžiulį informacijos kiekį.

Dabar pereikime prie kalbos veikimo terpės – sociumo – ir pabandykime pagrįsti teiginį, kad kalbą galima laikyti bendruomenės klijais. Taip yra todėl, kad kasdien daugybę

⁵ Keitimąsi dovanomis kaip platesnio komunikacinio proceso – keitimosi simboliais – dalį pirmasis interpretavo, rodos, Claude'as Lévi-Straussas, kalbėdamas apie Marcelio Mausso darbą *Essai sur le don* (žr. Claude Lévi-Strauss, *Introduction to the Work of Marcel Mauss*, London: Routledge & Kegan Paul, 1987 [1950], 3 sk.).

⁶ Liudvigas Vitgenšteinas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mintis, 1995, 95 (5,6).

kartų ne tik keičiamės informacija, bet nuolat atliekame ir įvairius kalbinius veiksmus, kurių tikslas iš tiesų yra ne perduoti žinias, o tiesiog patvirtinti bendruomeniškumą ir apskritai nepriešiškumą – kai sveikinamės, teiraujamės, kaip sekasi, linkime sėkmės, kalbamės apie orą ir kitus, atrodytų, nereikšmingus dalykus – taip reiškiasi **socialinė**, arba **fatinė** (angl. *social, phatic*), kalbos funkcija⁷. Jos svarbą galite lengvai pajusti ilgiau tylomis važiuodami su kitais liftu – tai maža erdvė, kurioje esate arti vienas kito, bet toks artumas ir kartu nebendravimas greitai kuria neįprastumo ir nesaugumo jausmą. Panašiai nesunku pastebėti, kad kalba ir sociumas sąveikauja ir kita kryptimi – priklausymas kokiai nors grupei leidžia greičiau užmegzti kalbinį ryšį net visai nepažįstamiems žmonėms. Greičiausiai tai jau esate pastebėję, jeigu, pavyzdžiui, rūkote arba turite šunį – šie išoriniai bendrystės požymiai duoda lyg kokią licenciją nepažįstamąjį užkalbinti ir yra didelė tikimybė, kad pokalbis užsimegs (aišku, žmones galite pašnekinti gatvėje ir šiaip, bet retai būsite suprasti, o tikimybė užmegzti ryšį bus gerokai mažesnė⁸).

Dabar trumpai grįžkime prie pagrindinės – informacijos perdavimo – funkcijos. Čia reikia patikslinti, kad žmonės nėra kokie bejausmiai žinių transliuotojai ir jiems visada labai natūralu į perduodamą ir gaunamą informaciją reaguoti – nurodyti savo emocinį santykį su ja, todėl kalbės reikia realizuojant **ekspresinę**, arba **emotyvinę**, funkciją (angl. *expressive, emotive*). Pirmiausia pripažinkime, kad visi žmonės keikiasi – nelygu tik dažnis ir riebumas – o tai labai reikšmingas kalbinis veiksmas, turintis didžiulį emocinį užtaisą. Suprantama, keikimąsi vienumoje (ar mintyse) prilyginsime pokalbiui su savimi, o tada pranešama informacija (į kurią taip reaguojama) ne visada aiški, bet kitais atvejais keikimai bus arba įžanga, arba sudedamoji, arba palydimoji pranešimo dalis. Lygiai taip pat reikšminga kita emocinio spektro dalis – teigiamo vertinimo raiška, kuri kartais irgi gali pasirodyti pavienė ir abstrakti, kaip, sakysim, triumfo šūksnis *jéééééé!* Jei jį pavartojate vienumoje, patiems bus aišku, ką čia taip pažymite, bet kalbinėje bendruomenėje viešai paleidę tokį signalą pamatysite klausiamų žvilgsnių ir bus laukiama pranešimo, kuris tą šūksnį motyvuotų.

Dabar pereikime prie visai kitokio tipo pranešimo – štai taip *Tobulą eilėraščių* baigia Vladas Šimkus⁹:

*Pasiklausai dainos, kuri
galulaukėj pabaido kiškį,
ir tobulas eiles kuri,
kurias kur nori, ten ir kiški.*

7 Šią sąvoką pasiūlęs Bronisławas Malinowskis, beje, irgi mini būtent *mainymąsi*: „bendrumo sątaiti kuriami tiesiog keičiantis žodžiais“ – „ties of union are created by a mere exchange of words“ (Bronisław Malinowski, „The Problem of Meaning in Primitive Languages“, Charles K. Ogden, Ian A. Richards (eds.), *The Meaning of Meaning*, New York: Harcourt, Brace & World, 1946⁸ [1923], 315).

8 Išskyrus gerai žinomas išimtis, kai svečiai vietinių teiraujasi kelio arba kai bendruomenės nariui prireikia tam tikros (sociume apibrėžtos) pagalbos.

9 *Nusileisk, dangau, ant žemės*, Vilnius: Vaga, 1982, 149.

Šios žinutės negalime banaliai paaiškinti vien kaip noro pasidalyti informacija, nes čia matyti ir kai kas daugiau. Be kitų dalykų, akivaizdu, kad tokio tipo pranešimuose labai stiprų krūvį turi jų pavidalas, į kurį daug dėmesio sutelkiama ir juos kuriant (užkoduojant), ir juos suvokiant (atkoduojant) – mūsų pavyzdyje tai eilėraščio metras ir rimas. Todėl tokiais atvejais, kai svarbų vaidmenį atlieka pati pranešimo forma, kalbame apie specialią kalbos funkciją, Romano Jakobsono pavadintą **poetine** (angl. *poetic*)¹⁰. Jos jokiū būdu nereikėtų sieti vien su poezija – žinučių pavidalui daug dėmesio skiriame kasdien, kai pranešimus konstruojame (dažnai ir nesąmoningai) taip, kad jie įgautų, mūsų nuomone, tinkamesnį pavidalą – imame trumpesnį žodį vietoj ilgesnio, vengiame sunkių priebalsių sandūrų, žodžius tariame laikydamiesi ritmikos ir pan. Lygiai taip pat nėra ko bandyti įžiūrėti atvirkštinės priklausomybės: jei realizuojama poetinė funkcija (akcentuojami formos dalykai), tai jau bus poezija – juk kaip tik dėl tokių *tobulų eilėraščių* ir šypsosi cituoto pavyzdžio autorius.

Kalbos funkcijų, suprantama, galėtume įžiūrėti ir daugiau, bet čia turime sustoti ir pasiaiškinti kitus svarbius įvadinčius dalykus. Kaip jau galėjome įsitikinti, realizuodami kalbos funkcijas dalyvaujame įvairiose komunikacinėse situacijose, kuriose pabandytume skirti kelis svarbiausius elementus. Pirmiausia, kaip jau žinote, reikia dviejų tos situacijos dalyvių – jei jų nebus, susidursime tik su kalbos simuliacija (prie jos vėliau dar grįšime). Pranešimo kūrėją ir siuntėją toliau vadinsime **adresantu** (angl. *addresser*), o to pranešimo gavėją ir suvokėją – **adresatu** (angl. *addressee*). Adresantas iš viso jį supančio pasaulio pasirenka tam tikrą sau aktualų fragmentą – **nusakomąją situaciją** (~ angl. *referent*) – ir, naudodamasis specialiu **kodu** – kalbinių simbolių sistema (angl. *code*), paverčia tą fragmentą **pranešimu** (angl. *message*), kurį perduoda adresatui. Adresatui tas kodas irgi žinomas, tad jis pranešimą atkoduoja, o jo sąmonėje išskyla pasaulio fragmentas, artimas adresanto pasirinktajam.

Kad būtų aiškiau, kai kuriuos dalykus aptarkime truputį plačiau, pasitelkę štai tokio pranešimo pavyzdį:

Vynas baigėsi.

Pirmiausia apsisitokime ties dviejų pokalbio dalyvių būtinybe: juk akivaizdu, kad šis pranešimas gali būti tiesiog užrašytas ten, kur parduodamas pilstomas vynas, arba žmogus, atidaręs spintelę ar šaldytuvą, tuos žodžius ištaria būdamas vieni vienas, supratęs, kad atvertoji erdvė neatitiko jo lūkesčių. Pirmuoju – užrašo – atveju atrodytų, kad nėra pranešimo kūrėjo – adresanto, o antruoju – nematyti aiškaus adresato. Čia galima sakyti, kad komunikacinė situacija tiesiog simuliuojama: vienur raštiškas pranešimas pats imasi būti ir pranešėju, o kitur – bendraujama su įsivaizduojama auditorija. Su abiem situacijomis kasdien susiduriame labai dažnai, kartais – net gerokai dažniau nei su gyvais adresantais ir adresatais. Pagalvokite – juk nuo pat prabudimo mus palaips-

¹⁰ Žr. skyriaus pabaigoje rekomenduojamus skaitinius.

niui ima supti vis daugiau vaizdu fiksuotų pranešimų, o kartu ir mes patys vietoj savęs paliekame byloti įvairius tekstinius pėdsakus įsivaizduojamoms auditorijoms – nuo trumpų viešų žinučių iki didelės apimties kūrinių.

Kelių papildomų žodžių nusipelno ir pasaulio fragmento atspindėjimas bei to atspindžio atkūrimas – juk iš tiesų jie nėra tokie jau elementarūs. Pirmiausia adresantas, pasirinkęs nusakomą situaciją, nėra vien paprastas veidrodis – kiekviename pranešime jis įpina interpretacinį komponentą, parodantį, iš kokio taško į tą situaciją žiūri ir kaip ją mato būtent jis – pranešėjas. Savo ruožtu ir adresatas, kaip jau buvo užsiminta, atkoduodamas pranešimą, susikurs ne tikslų, o tik apytikrą adresanto sąmonėje atsispindėjusį pasaulio fragmentą. Didele dalimi to atkūrinio netikslumas yra susijęs su pranešėjo įterptu interpretaciniu komponentu – kuomet jis mažesnis, tuo, tikėtina, ir iškreipimai menkesni, ir atvirksčiai – kuomet jis sudėtingesnis (ar tiesiog dviprasmiškai, neaiškiai koduotas), tuo adresatas turi daugiau interpretacinės laisvės. Grįžtant prie teiktojo pavyzdžio, reikia konstatuoti, kad pranešimo kūrėjas susidūrė su situacija, kurią kiek neutraliau galima nusakyti kaip tiesiog *Vyno nėra*. Vis dėlto atsižvelgdamas į tos situacijos aplinką – ypač į papildomas žinias apie ją – adresantas šį fragmentą interpretavo ir pateikė kaip *Vynas baigėsi*, o ne kaip, sakysim, *Vyną pavogė* ar *Vyno nebėra*. Panašiai ir adresatas, atkoduodamas pranešimą, turi įveikti įvairius interpretacinius sunkumus: sakysim, žinutės *Vynas baigėsi* atveju reikia ne tik užčiuopti adresanto požiūrio tašką (kad čia kalbama ne šiaip apie nebuvimą, o apie tam tikro išteklaus palaipsnį išsekimą), bet ir identifikuoti aptariamąjį objektą – ar čia kalbama apie vyną apskritai, ar apie, sakysim, konkretų – pokalbio dalyvių įsigytą vyną, taip pat lokalizuoti pranešimą erdvės ir laiko požiūriu – gali būti, kad tai įvyko būtent *čia* (kur vyksta pokalbis) ir – tai jau akivaizdu – įvyko anksčiau, nei buvo sukurtas pranešimas (antraip jis skambėtų kitaip: *Vynas baigiasi*, *baigsis* ar pan.). Kaip adresantas pranešimą sukonstruoja ir kaip ten įterpia interpretacinį komponentą, kurį adresatas turi perprasti, tolesniuose skyriuose ir bandysime išsiaiškinti.

Apibendrinime

Pagrindine kalbos funkcija laikysime **komunikacinę** (perduoti informaciją), bet pripažinsime, kad šalia jos labai svarbios ir kitos: **kognityvinė** – informacijos apdorojimo (elementų įvardijimo, apmąstymo, duomenų saugojimo), **socialinė** (fatinė) – bendruomenės sątų kūrimo ir tvirtinimo, **ekspresinė** (emotyvinė) – pranešėjo emocinio santykio su pranešimu žymėjimo, **poetinė** – pranešimo pavidalo, formos aktualizavimo.

Visos kalbos funkcijos yra realizuojamos konkrečiose **komunikacinėse situacijose**, kuriose skiriami tokie pagrindiniai elementai: **adresantas** – pranešimo kūrėjas (užkoduotojas) ir siuntėjas; **adresatas** – pranešimo gavėjas ir atkoduotojas; **nusakomoji situacija** – adresanto pasirenkamas pasaulio fragmentas; **kodas** – kalbinių simbolių sistema, leidžianti pasaulio fragmentus versti pranešimais; **pranešimas** – užkoduotas pasaulio fragmentas, galintis keliauti komunikacinėje erdvėje.

Ką dar čia paskaičius?

Vienas reikšmingesnių kalbos funkcijų ir kalbos akto elementų aprašų buvo pasiūlytas Jakobsono – kai kuriais aspektais jis sutampa su šiame poskyryje išdėstytais dalykais, o pats straipsnis galėtų būti įdomus ir literatūros mokslo kontekste, nes ten daug dėmesio skiriama poetinei funkcijai: Roman Jakobson, „Linguistics and Poetics“, *Selected Writings*, Vol. 3 (ed. by Stephen Rudy), The Hague: Mouton, 1981 [1960], 18–51¹¹, vertimas į lietuvių kalbą: „Lingvistika ir poetika“, *Baltos lankos* 18/19, 2004, 5–49 (visos funkcijos ir komunikacinės situacijos elementai trumpai aptariami 9–17 p.).

2.

PASAULIO ATSPINDŽIAI

2.1. SUBJEKTAS IR PREDIKATAS, PREDIKACIJA

Ankstesniame skyriuje atkreipėme dėmesį į tai, kad adresantas, kurdamas pranešimą, pirmiausia išsirenka tam tikrą pasaulio fragmentą, kurį interpretuoja ir užkoduoja. Pabandykime atidžiau – tarsi sulėtintai – pasižiūrėti, kaip visa tai vyksta. Vaizdumo dėlei manykime, kad fragmento parinkimas primena tai, kaip filmuose kartais pateikiama dirbtinio intelekto valdoma stebėjimo sistema, kai į pasaulį žvelgiama tarytum jos akimis. Pagal tą sistemai duotą užduotį stebimoje aplinkoje taip pat bus skiriami tam tikri fragmentai ir apie juos informuojama. Sakykime, kad tokia sistema veikia vyninėje ir jos užduotis – pranešti apie sudužusį indą, pasibaigusį gėrimą, užsnūdusį svečią ir t. t. Stebėdama aplinką, ta sistema pirmiausia turės gebėti joje skirti objektus – indus, skysčius ir žmones. Vis dėlto pranešimams konstruoti to akivaizdžiai nepakaks – juk ta sistema tegalėtų nuobodžiai konstatuoti, kad mato *svečią, taurę, vyną* ir pan. – iš čia aiškėja, kad reikia pranešti ir apie tų objektų būkles, kurias toliau vadinsime ypatybėmis. Vadinasi, adresantas, rinkdamasis pasaulio fragmentus, juose skiria **objektus** ir jų **ypatybes**, ir būtent šie elementai sudaro kiekvieno pranešimo pagrindą. Sakykime, kad mūsų konstruojamos vyninės stebėjimo sistemos atpažįstamų objektų ir ypatybių sąrašas bus toks:

¹¹ Arba: „Metalanguage as a linguistic problem“, *Selected Writings*, Vol 7. (ed. by Stephen Rudy), 1985 [1976], 113–121 (čia plačiau nagrinėjama metalingvistinė kalbos funkcija (suteikianti galimybę aptarti pačią kalbą, jos vienetus ir pan.), kuri šiame skyriuje nebuvo paminėta, bet kaip tik dabar ja ir naudojamosi).

Objektai	Ypatybės
<i>svečias</i>	<i>tuščia(s)</i>
<i>taurė</i>	<i>snaudžia</i>
<i>šeimininkas</i>	<i>nuvirto</i>
<i>lėkštė</i>	<i>dainuoja</i>
<i>stiklinė</i>	<i>linksma(s)</i>
<i>apsaugininkas</i>	<i>sudužo</i>

Kai tokia stebėjimo sistema, besinaudojanti ką tik pateiktu sąrašu, veiks, ji pasaulio (mūsų atveju – vėninės) fragmentuose identifikuos objektus, nustatys jų ypatybes ir kurs minimalius pranešimus iš dviejų dalių, pavyzdžiui: *Taurė* (objektas) *tuščia* (ypatybė), *Svečias linksmas*, *Apsaugininkas snaudžia* ir t. t. Atkreipkite dėmesį į tai, kad imdami žodžius *tuščia(s)* ir *linksma(s)*, juos būtina turime dėti po objektų, antraip **lietuvų** kalboje pranešimo negausime. Palyginkite: *Taurė tuščia* (pranešimas apie situaciją, kurioje taurei priskiriame ypatybę) ir *tuščia taurė* (ypatybė čia nėra gyvai priskiriama, tai tik galimo pranešimo dalis, pavyzdžiui: *Tuščia taurė nuvirto. Čia – tuščia taurė*).

Dabar pabandykite mintyse savarankiškai sukurti keletą panašių pranešimų: iš pradžių iš sąrašo pasirinkite objektą, po to priskirkite jam ypatybę (abu sąrašus galite papildyti). Būtina pamėginkite išsiveržti iš įprastinių derinių ribų, juk adresantas, interpretuodamas fragmentą, kaip jau minėjome, gali pasirinkti savitą požiūrio tašką, sakysim: *Stiklinė snaudžia, Šeimininkas tuščias* ir pan. Prisiminkime, kad tada ir adresatas, lukštendamas tokį pranešimą, turės daugiau vargo – išbandykite tai su draugais (*Ką tu manytum, jei pasakyčiau, kad ...*).

Kuriant tokius minimalius pranešimus, atliekamas labai svarbus veiksmas – **predikacija** (angl. *predication*), arba ypatybių priskyrimas objektams. Pirmąją tokių pranešimų dalį – objektą – toliau vadinsime **subjektu** (angl. *subject*), o antrąją – **predikatu** (angl. *predicate*) ir laikysimės nuostatos, kad joks pranešimas be predikacijos neįmanomas¹².

2.2. ŽODŽIAI IR JŲ KLASĖS (KALBOS DALYS)

Domėdamiesi toliau, kaip sudaromi ir atkoduojami pranešimai, jau nebegalėsime išsiversti be **žodžio** sąvokos (angl. *word*). Ją apibrėžti šiaip jau nėra lengva, todėl pradėsimė remdamiesi tokiu pastebėjimu: (1) kalbiniai pranešimai nėra nedalomi vienetai, nes (2) juos sudaro pasikartojantys elementai. Štai tuos pasikartojimus kol kas sąlygiškai ir pavadinkime žodžiais. Žinoma, čia reikia pasakyti, kad kai buvome įsijautę į stebėjimo sistemos vaidmenį, situacija buvo gana paprasta, nes iš anksto turėjome objektų ir ypatybių sąrašus, kurie buvo užpildyti kodiniais atspindžiais – žodžiais. Kitaip būtų, jei be

¹² Subjektas ir predikatas, suprantama, lietuviškai gali būti paprasčiausiai vadinami veiksmu ir tariniu, bet čia vientisumo dėlei (šalia *predikacija*) vartosime tarptautines sąvokas.

jokių išankstinių žinių prieš akis turėtume tik pačių pranešimų pavyzdžių, kur žodžių ribos būtų nepažymėtos¹³. Pradėkime nuo visai paprasto atvejo:

Svečiasdainuoja. Šeimininkassnaudžia. Svečiassnaudžia. Šeimininkasdainuoja.

Skaidyti tokius pranešimus visai paprasta, nes mokėdami lietuviškai, bent dalies žodžių ribas ir taip gerai žinome¹⁴, bet čia reikia neskubėti: būtent tokius pranešimo elementus galime skirti tik todėl, kad jie pasikartoja¹⁵. Aišku, galima iš karto paprieštarauti: pala, pala, matau daugiau pasikartojimų, sakysim, kodėl tuose pranešimuose neskyrėme atkarpos *as*, kuri yra visuose pranešimuose? Toks priekaištas visai pagrįstas, juolab vėliau išsiaiškinsime, kad tai irgi reikšmingas pranešimo elementas, bet remdamiesi ta kritika patikslinkime, kad žodžiais laikysime *minimalius savarankiškus* pranešimuose pasikartojančius *elementus* (angl. *minimal free form*). Minimalius todėl, kad žodžiais nelaikytume pasikartojančių žodžių grupių, o savarankiškus – tai tokius, kurie pranešimo dalimis gali eiti patys vieni (todėl *as*, nors ir pasikartoja, bet lietuvių kalboje yra nesavarankiškas – sudarant pranešimus jis įeina tik į kitų žodžių sudėtį).

Dabar pažiūrėkite į jums turbūt nepažįstamo kodo pavyzdžius ir, neskaitydami toliau einančio komentaro pabandykite skirti didžiausius pasikartojančius elementus ir nuspėti, ką jie reiškia:

Klientlaulab. Peremeestukub Klienttukub. Peremeeslaulab.

Tai tie patys pranešimai *estu* kalba¹⁶, kur irgi galima skirti keturis elementus: *klient*, *laulab*, *peremees* ir *tukub*. Kad atkoduojant šiuos pranešimus būtų už ko užsikabinti, vienas žodis verčiant parinktas toks, kad būtų žinomas ir kitose kalbose, tai *klient* – mūsų vyninės ‘svečias, klientas’. Tada jau galite nuspėti, kad ir *peremees* bus subjektas (‘šeimininkas’), o likę du žodžiai – predikatai: *laulab* ‘dainuoja’ ir *tukub* ‘snaudžia’ (kaip matyti, pasikartoja ir elementas *b*, bet pasigilinus į *estu* kalbos pranešimų sudarymo principus paaiškėtų, kad jis nesavarankiškas).

Turėdami žodžio sąvoką, į pranešimo anatomiją galime gilintis toliau. Panašiai kaip pasaulio elementai nėra vienodi, taip skiriasi ir jų atspindžiai, todėl kalbama apie tam tikras jų grupes – **žodžių klases**, tradiciškai dar vadinamas **kalbos dalimis** (angl. *word class, part of speech*). Kiekviena klasė turi tik jai būdingų savybių, iš kurių aptarsime tik vieną – kokią pasaulio elementų būrį ji atspindi, kitaip tariant, ieškosime atitikmenų tarp pasaulio reiškinių klasių ir kalbos elementų – žodžių – klasių. Jau minėjome, kad

13 Beje, iš rašto istorijos žinome, kad tarpai (ar kiti ženklai) tarp žodžių ne visada ir būdavo dedami.

14 Žodžių ribos ne visada aiškios ir tai natūralu – juk net gerai mokėdami kalbą kartais turime pasvarstyti, kaip žodžiai rašomi: kartu ar atskirai.

15 Mūsų pavyzdžių rinkinys, suprantama, palengvintas dirbtinai, o natūraliu atveju tokių pavyzdžių reiktų gerokai daugiau ir, be kita ko, dalį žodžių skirtume todėl, kad jie liktų kaip nepasikartojantys (bet apsupti pasikartojančiųjų).

16 Nuoširdžiai dėkoju Tiinai Kattel už šių ir kitur tekste teikiamų estiškų pavyzdžių vertimą.

kurdami pranešimus identifikuojame objektus ir jų ypatybes, tad ir pradėkime nuo šių dviejų klasių.

Objektų atveju viskas gana paprasta – juos atspindi ne bet kokie, o tik tam tikri žodžiai, kuriuos įprasta vadinti **daiktavardžiais** (angl. *noun*). Žinoma, čia reikia turėti galvoje, kad objektai gali būti ir labai konkretūs (kaip *taurė, lėkštė, stiklinė*), ir abstraktūs (kaip *laimė, greitis, trauka*). Kiek sudėtingesnė ypatybių padėtis, nors ją iki šiol pateikėme supaprastintai ir teigėme, kad *linksmas, dainuoja, tuščias, nuvirto* ir pan. tiesiog nusako įvairias ypatybes. Iš tiesų skirtumas nemažas: juk vienoms iš tų ypatybių suvokti paprastai reikia laiko matmens (*dainuoja, nuvirto*), o kitoms – ne (*linksmas, tuščias*). Kitaip tariant, kai dalykui priskiriama ypatybė *linksmas, tuščias*, ją galime suvokti ne lyginant paveikslą ar nuotrauką, kur nuo laiko atsiribojama, jis ten – tarytum sustojęs, tai pauzė. Kita vertus, jei subjektas *dainuoja* arba *nuvirto*, reikia pasitelkti jau judančio vaizdo (kino) analogiją, kur matyti situacijos dinamika: pirmuoju atveju ta situacija vystosi (*dainuoja*), o antruoju – pasiekė tam tikrą rezultatą (*nuvirto*)¹⁷. Iš čia matyti, kad ypatybes galime skirstyti į laikines (jas įprasta vadinti **veiksmažodžiais**, angl. *verb*) ir nelaikines (tai **būdvardžiai**, angl. *adjective*).

Eikime toliau. Pasitelkiant trijų klasių žodžius – daiktavardžius, veiksmažodžius ir būdvardžius – pasaulio fragmentus pavyktų atspindėti jau neblogai, bet dar ne taip subtiliai, kaip tai iš tiesų vyksta kalboje. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į tai, kad ir pačias ypatybes – veiksmažodžius ir būdvardžius – dar galima patikslinti, sakysim: *garsiai dainuoja, visiškai tuščias, lėtai nuvirto, baisiai linksmas*. Iš šių pavyzdžių matyti, kad egzistuoja dar viena ypatybės atspindinčių žodžių klasė – tokie, kurie tikslina kitas ypatybes; šie žodžiai tradiciškai vadinami **prieveiksmiais** (angl. *adverb*). Be to, kaip dar ne sykį galėsime įsitikinti, kalbantiesiems labai svarbu nurodyti objektų vietą erdvėje. Vienas iš kelių būdų tai padaryti – pasitelkti specialius žodžius, galinčius tiesiogiai (ar įsivaizduojamai) lokalizuoti objektus vienas kito atžvilgiu. Kaip pavyzdį pasirinkime tam tikrą aptartosios vyninės orientyrą, pavyzdžiui, *stalą*; iki šiol mūsų predikacijos buvo tarytum be vietos, lyg pakibusios ore, pavyzdžiui: *Svečias dainuoja*. Dabar pabandykime tą veiksmažodį lokalizuoti stalo atžvilgiu ir pamatysime, kad tam reikia pasitelkti dar vienos žodžių klasės narius: *svečias dainuoja prie stalo, ant stalo, po stalu* ir t. t. Tokie žodžiai, nusakantys erdvinius objektų santykius, tradiciškai vadinami **prielinksniais** (angl. *preposition*). Tada, kai erdvinis ryšys neryškus ar jo visai nematyti, susiduriame su perkeltiniu, abstraktesniu santykiu, pavyzdžiui: *priprato prie triukšmo, nepyksta ant svečių, išsiskirstė po pusiaunakčio*. Čia reiktų pasakyti, kad tokius pačius santykius gali reikšti ir **polinksniai**, kurie nuo prielinksnių skiriasi tik savo pozicija: jie eina ne *prieš, o po* daiktavardžių (pavyzdžiui: *lingavo namų link*). Todėl neretai prielinksniai ir polinksniai vadinami bendru terminu – **adpozicijomis** (angl. *adposition*).

¹⁷ Suprantama, ir žiūrint į paveikslą arba nuotrauką galima pavartoti predikatus *dainuoja, nuvirto*, bet čia reikia suprasti, kad taip statišką vaizdą tarytum atgaiviname ir laiko matmenį pridėdame.

Apibendrinkime

Mūsų konstruktorius pasipildė trimis naujomis sąvokomis, leidžiančiomis kurti ir aprašyti minimalius dvinarius pranešimus: tai **subjektas** (nusakomos situacijos dalis, kuriai priskiriama ypatybė), **predikatas** (subjektui priskiriama ypatybė) ir pati **predikacija** (ypatybės priskyrimas subjektui). Sudedamąjį pranešimų komponentą – **žodį** – pabandėme apibrėžti formaliai – kaip minimalią savarankišką pranešimuose pasikartojančią dalį.

Lygindami pasaulio elementų klases ir jas atspindinčius kalbos vienetus, į savo konstruktorių įtraukėme šias **žodžių klases (kalbos dalis)**: **daiktavardžius** (objektų atspindžius), **veiksmazodžius** (laikinės ypatybės), **būdvardžius** (nelaikinės ypatybės), **prieveiksmius** (ypatybių ypatybės) ir **adpozicijas** – **prielinksnius** bei **polinksnius** (atspindinčius erdvinius ar kitokius santykius).

Ką dar čia paskaičius?

Žodžių klases skyrėme labai paprastai – pagal jų turinį, todėl perskaitykite, pavyzdžiui, Maggie Tallerman knygos *Understanding Syntax* 2.1 poskyrį „Identifying word classes“¹⁸, kur pristatomi kiti kalbos dalių identifikavimo kriterijai – jų distribucija (pranešime galimos užimti vietos), forma (priklausanti nuo gramatinių kategorijų¹⁹) ir sintaksinės funkcijos²⁰; apie konkrečias žodžių klases plačiau rašoma tolesniuose šios knygos 2 sk. poskyriuose. Atkreipkite dėmesį ir į tai, kad apsiribojome tik svarbesnėmis kalbos dalimis, reikalingomis tolesniam pasakojimui, todėl nuošaly liko **įvardžiai** (angl. *pronoun*; trumpai apie tai, kam jų reikia ir ką jie žymi, žr. 4.3.3), **dalyviai** (angl. *participle*), **skaitvardžiai** (angl. *numeral*), **jungtukai** (angl. *conjunction*; apie juos toliau šiek tiek užsiminsime), **ištiktukai** ir **jaustukai** (angl. *interjection*), **dalelytės** (angl. *particle*) ir kai kurios kitos žodžių klasės, liekančios tolesnėms jūsų studijoms.

18 London: Hodder Arnold/Education, trys leidimai: 1998, 2005, 2011. Čia ir toliau knygų skyrių pavadinimai nurodomi tam atvejui, jei naujesniuose leidimuose skirtąsi jų numeracija ar pasikeistų ir patys pavadinimai – iš čia duodamų nuorodų turėtumėte suprasti, ko maždaug reikia ieškoti.

19 Jas aptarsime 4 sk.

20 Jas nagrinėsime 3.4 posk.

3.1. ŽODŽIŲ JUNGINIAI

Dabar grįžkime prie savo pasakojimo metaforos – konstruktoriaus: jame turime elementų, su kuriais atliekame tam tikrus veiksmus. Todėl svarbu nepamiršti tokio pagrindinio principo – nuolat kalbėsime apie elementus ir su jais atliekamas operacijas. Kol kas konstruktoriaus dėžėje turime nemažai elementų, o operacija ten guli tik viena, tai – požymio priskyrimas subjektui, predikacija. Ją atlikdami *jungėme* du elementus – žodžius, ir reikia pasakyti, kad tai vienas svarbiausių pranešimo kūrimo veiksmy, kurį dabar aptarsime plačiau. Be to, atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad ateityje elementų jungimą nagrinėsime dar ne sykį, todėl galime manyti, kad ta operacija kalbos konstruktoriuje yra viena pagrindinių.

Jungdami subjektą ir predikatą gauname minimalų pranešimą, sakysim, jau mums pažįstamą *Vynas baigėsi*. Tokiais trumpais pranešimais retai kada te bendraujame, jie neįprasti ir kartais įgyja dramatišką atspalvį – atrodo, kad adresantas tyčia trumpina žinutę, kad apnuogintų predikaciją ir visą dėmesį atkreiptų į ją; kita vertus, tas žodžių taupymas gali signalizuoti ir nenorą komunikuoti, jei pašnekovai susipykę (prisiminkite fatinę kalbos funkciją). Vadinasi, jei dramatikos nekuriame ir siekiame įprastinės komunikacinės aplinkos, žodžių netaupysime ir keisimės didesniais pranešimais. Ta kūryba vyksta pagal tam tikrus žodžių jungimo principus, kuriuos netrukus atskleisime. Pirmasis nedidelis atradimas bus štai koks:

- Ten, kur yra žodis, *gali* būti ir žodžių junginys²¹

Tai reiškia, kad mūsų predikacijoje *Vynas baigėsi* iš tiesų yra rezervuotos vietos ne šiaip dviem žodžiams, o dviem žodžių junginiams, tik jie kol kas dar nerealizuoti, bet pabandykime tai padaryti:

Geras vynas greitai baigėsi

Kaip matote, ten, kur buvo *vynas*, dabar jau yra junginys *geras vynas*, o ten, kur buvo tik *baigėsi* – jau *greitai baigėsi*. Tuos junginius galima ir intuityviai nujausti, bet pabandykime nuojautą sukonkretinti: kodėl, sakysim, fragmentai *geras baigėsi* ir *greitai vynas* atrodytų keistokai? Paprasčiausias atsakymas toks – taip yra todėl, kad tie žodžiai tiesiogiai nėra susiję; net jei pakeistume jų vietą (lietuvių kalba tai leidžia), junginį su-

²¹ Sąvokos *žodžių junginys* kol kas neapibrėšime (žr. toliau), todėl supraskime ją pažodžiui – tai tiesiog sujungti žodžiai.

darantys žodžiai intymų ryšį gali išlaikyti nepaisydami kitų žodžių užtvarų, pavyzdžiui: *Bet greitai geras vynas baigėsi*. Tiesioginė žodžių sąsaja mus veda prie kito klausimo: ar žodžių junginiuose abu nariai lygiaverčiai? Ir čia iš pradžių pakaktų intuicijos: juk akivaizdu, kad *vynas* ir *baigėsi* svarbesni ir pranešime galėtų eiti patys vieni, o *geras* ir *greitai* juos tik patikslina. Todėl pirmojo tipo narius (*vynas, baigėsi*) toliau vadinsime **pagrindiniais dėmenimis**, tarytum junginio valdovais (angl. *head*), o antrojo (*geras, greitai*) – **priklausomaisiais dėmenimis**, tarytum valdiniais (angl. *dependent*). Tas nelygybės santykis gerai matyti iš to, kad pranešime praleidus pagrindinį dėmenį, struktūra iš karto sugriūva, palyginkite: **Geras vynas greitai*. **Geras greitai baigėsi*²². Kita vertus, jei praleidžiame priklausomuosius dėmenis, informacijos gauname mažiau, bet jokių techninių priekaištų tam pranešimui neturime, pavyzdžiui: *Geras vynas baigėsi*. *Vynas greitai baigėsi*. Atsižvelgdami į tai, ką aptarėme, **žodžių junginį**, arba **frazę** (angl. *phrase*), apibrėšime kaip žodžių struktūrą, turinčią pagrindinį dėmenį, prie kurio gali būti prijungiamas priklausomasis dėmuo.

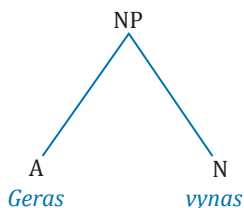
Kad būtų galima iš karto suprasti, apie kokį junginį kalbama, jį patogų įvardyti pagal pagrindinio dėmens žodžio klasę, todėl *geras vynas* bus **daiktavardinis žodžių junginys** (angl. *noun phrase*), o *greitai baigėsi* – **veiksmazodinis** (angl. *verb phrase*). Siekiant trumpumo kalbotyros literatūroje šie ir kiti junginiai dažnai žymimi angliškos kilmės santrumpomis, pavyzdžiui, NP ir VP, kurios atitinka *noun phrase* ir *verb phrase*. Be to, kad būtų aišku, kur eina junginio ribos, jos pažymimos laužtiniais skliaustais, iš kurių pirmasis gauna junginio santrumpą, pavyzdžiui:

[_{NP} *Geras vynas*] [_{VP} *greitai baigėsi*]

Kartais atskirai apskliaučiamas ir kiekvienas žodis, bet toks variantas retesnis (santrumpos A, N, Adv ir V, suprantama, yra kilusios iš angl. *adjective, noun, adverb* ir *verb*):

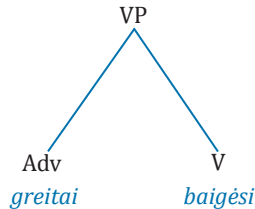
[_{NP} [_A *Geras*] [_N *vynas*]] [_{VP} [_{Adv} *greitai*] [_V *baigėsi*]]

Žodžių santykius junginiuose įprasta parodyti ir schemomis, kurios – ypač sudėtingesnės – primena medžius (angl. *tree diagram*), mat elementų ryšius ten vaizduoja šakos. Sakysim, junginį *geras vynas* galėtume vaizduoti taip: viršuje pažymėti junginio santrumpą NP – tai bus jo mazgas (angl. *node*), o iš jo vesti šakas (angl. *branch*) į pagrindinį ir priklausomąjį dėmenis:

²² Žvaigždute (*) kalbotyroje žymimi negalimi (trūkumų turintys) pranešimai arba rekonstruoti elementai (jei kalba tiriama istoriniu aspektu).

Laikydami tų pačių principų pabandykite nubraižyti junginio *greitai baigėsi* schemą:rieveksmį žymėsime jau pažįstama santrumpa Adv, o veiksmažodį – V:

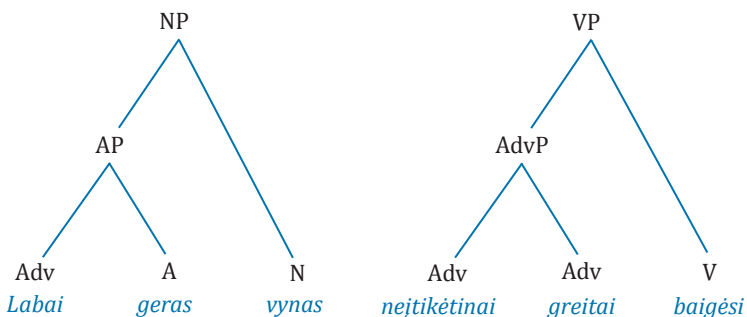

Prisiminę savo pirmąjį atradimą („kur žodis, ten ir žodžių junginys“), pabandykite pranešimą dar labiau išplėsti. Dabar imsime būdvardžio irrieveksmio tikslinimo: sakykime, kad vynas buvo ne šiaip geras, o tiesiog *labai geras* ir baigėsi ne paprasčiausiai greitai, o *neįtikėtinai greitai*. Čia sustokite, neskaitykite toliau ir savarankiškai pagalvokite, kaip vadintume tuos ką tik sukurtus žodžių junginius. Jie, laikantis ankstesnės logikos, taip pat klasifikuojami pagal pagrindinį dėmenį, todėl pirmuoju atveju susiduriame su būdvardiniu junginiu (angl. *adjective phrase*, sutrumpintai – AP arba AdjP), o antruoju – surieveksminiu (angl. *adverb phrase*, AdvP). Dabar mūsų pranešime yra jau šeši žodžiai ir keturi junginiai – NP, VP, AP ir AdvP, iš karto skliaustais pažymėkime jų ribas:

[_{NP} [_{AP} *Labai geras*] vynas] [_{VP} [_{AdvP} *neįtikėtinai greitai*] baigėsi]

Kaip matote, ten, kur buvo priklausomieji žodžiai (*geras* ir *greitai*), dabar jau realizuoti žodžių junginiai: būdvardis gavo savo pavaldinį ir įsikūrė daiktavardinio junginio viduje, lygiai taip pat pasielgė irrieveksmis.

Nubraižykime šių junginių schemas (dabar jos į apverstus medžius panašesnės, nes turi jau po tris šakas):

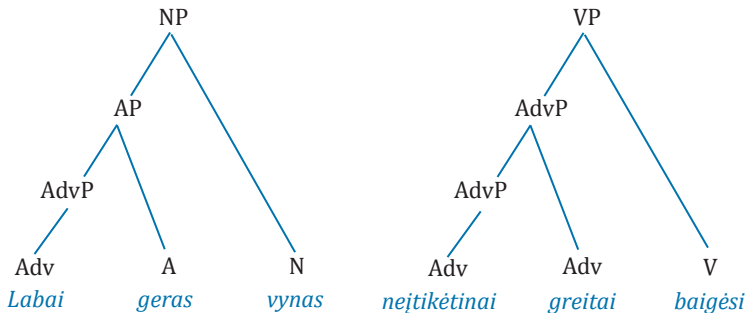
Įsižiūrėjus atidžiau, vienoje vietoje mūsų interpretacija galėtų susilaukti priekaištų, juk sakėme, kad „kur žodis, ten ir žodžių junginys“, ir matėme, kadrieveksmis gali turėti savo priklausomąjį dėmenį: *neįtikėtinai greitai*. Todėl netikslu virš *labai* ir *neįtikėtinai*

paprasciausiai rašyti Adv, juk čia (nors ir labai retai) galėtų būti realizuojamas žodžių junginys – AdvP²³. Pirmiausia pridėkime papildomus skliaustus (pažymėkime AdvP) ir palyginkime:

(anksčiau) [NP [AP *Labai geras*] *vynas*]
 [VP [AdvP *neįtikėtina* greitai] *baigėsi*]

(patikslinus) [NP [AP [AdvP *Labai*] *geras*] *vynas*]
 [VP [AdvP [AdvP *neįtikėtina*] *greitai*] *baigėsi*]

Atitinkamai patikslinkime ir schemas:

Dabar padarykime antrą nedidelį atradimą: kaip jums atrodo, kas sudaro pranešimą? Vienas iš atsakymų būtų toks – pranešimus sudaro žodžiai. Vis dėlto neseniai gavome įsitikinti, kad galėtume atsakyti ir kitaip:

- Pranešimus sudaro ne žodžiai, o jų junginiai.

Net ir tada, jei junginiai neišplėtoti (kai yra tik pagrindinis dėmuo!), turime įžiūrėti potencialą toje vietoje išaugti žodžių junginiui: panašiai kaip šakelė iš pumpuro gali išleisti ūglį, kuris taps nauja šakele ir savo ruožtu kraus pumpurus, kurie vėl galės tapti šakelėmis – ir taip toliau. Tokiu principu ir kalba leidžia kurti neriboto sudėtingumo pranešimus, kuriuose žodžiai ir jų junginiai susiję hierarchinės priklausomybės ryšiais.

Prisiminkime, kad savo konstruktoriuje turime dar vieną kalbos dalį, kurios žodžių junginių kontekste kol kas neminėjome, tai – prielinksnis. Palyginus su anksčiau aptartais žodžių junginiais įdomu ir nauja tai, kad prielinksniai vieni patys (be priklausomųjų dėmenų) paprastai eiti negali²⁴ ir jei juos bandome įterpti vienus, pranešimai atrodo nebaigti, pavyzdžiui:

²³ Prieveiksmio *labai* kiturieveiksniu patikslinti tiesiog negalima, bet prie *neįtikėtina* toks papildas tiktų (pavyzdžiui: [*visiškai neįtikėtina*]), tik trijųrieveiksmių struktūra skambėtų neįprastai: [[[*visiškai neįtikėtina*] *greitai*]]. Lengviau įsivaizduoti nebent tokį sakinį: *Sienas nudažysime* [[[*labai*] *tamsiai*] *raudonai*].

²⁴ Tai priklauso nuo interpretacijos, pavyzdžiui, ar *anglų* kalbos junginiuose *in Italy* ir *come in* įžiūrimas tas pats elementas *in*.

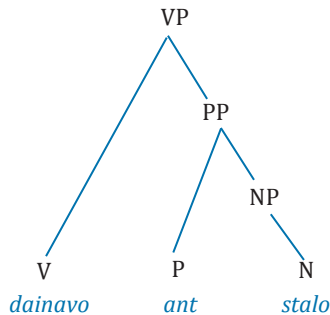
Šeimininkas nepyko ant _____

Šeimininkas dainavo ant _____

Šiuos junginius vadinsime **prielinksniniais** (angl. *prepositional phrase*, PP)²⁵ ir žinosime, kad juose, be prielinksnio, visada dar turės būti... daiktavardis? Pavyzdžiui, *dainavo ant stalo*, *nepyko ant svečių*. Bet ar iš tiesų paprasčiausiai daiktavardis? Ar negalėtume suformuluoti tiksliau? Laikydami principo „kur žodis, ten žodžių junginys“ ir atsižvelgdami į ankstesnius pastebėjimus, kad daiktavardžiai jungiasi priklausomuosius dėmenis, sakykime taip: „PP turi priklausomąjį NP“ (čia galėjome pasakyti ir taip: „prielinksninis žodžių junginys turi priklausomąjį daiktavardinį žodžių junginį“, bet išsivertėme santrumpomis – taip greičiau ir patogiau). Kaip pavyzdį pasirinkime junginį *dainavo ant stalo* ir iš pradžių sužymėkime skliaustus:

[_{VP} *dainavo* [_{PP} *ant* [_{NP} *stalo*]]]

Kad tokių junginių struktūra būtų aiškesnė, galite galvoti, kad jų sandara primena pasaką, kur kalbama apie skrynią, kurioje yra kiaušinis, o tame kiaušinyje – adata. Panašiai ir mūsų pavyzdyje yra VP, tame VP – PP, tame PP – NP, o tas NP dar ir pats galėtų turėti priklausomąjį dėmenį:

Baigdami šį poskyrį įvardykime ir kalbos mokslo šaką, tiriančią ką tik aptartus vienetus – žodžių junginius ir už juos sudėtingesnes struktūras – sakinius (žr. 3.2), tai – **sintaksė** (angl. *syntax*).

Apibendrinkime

Mūsų konstruktorius pasipildė labai svarbiu elementu – **žodžių junginiu**, arba **fraze**, – žodžių struktūra, turinčia pagrindinį dėmenį, prie kurio gali būti jungiamas priklausomasis dėmuo. **Pagrindinis dėmuo** junginyje užima dominuojančią poziciją,

²⁵ Universalesnė sąvoka, žinoma, būtų *adpozicinis junginys*, bet neatsižvelgiant į tai, kur adpozicija eina (prieš priklausomąjį daiktavardį ar po jo), tie junginiai dažniausiai įvardijami kaip *prielinksniniai*.

todėl jo praleisti negalima ir vietoj viso junginio jis dažnai gali eiti ir pats vienas. **Priklausomasis dėmuo** tik tam tikru aspektu papildo pagrindinį ir jį dažnai galima praleisti.

Žodžių junginius skiriame pagal pagrindinio dėmens klasę ir savo konstruktoriuje turime tokias jų rūšis: **daiktavardinį** (sutrumpintai **NP**), **būdvardinį** (**AP** arba **AdjP**), **prieveiksminį** (**AdvP**) ir **prielinksninį** (**PP**).

Žodžių junginių sandarą vaizduojame pasitelkdami laužtinius skliaustus arba apverstus medžius primenančias schemas.

Ką dar čia paskaičius?

Tolesnėms studijoms galima rekomenduoti jau minėtą Tallerman knygą *Undertanding syntax*, žr. 5 sk. „How do we identify constituents?“ Jis pirmiausia naudingas tuo, kad įveda mūsų neaptartą **sando**, arba **konstituento**, sąvoką (angl. *constituent*) ir pristato jiems nustatyti naudojamus testus. Kartu aptariamasi ir medžių pavidalo schemas, tik, kitaip nei mūsų atveju, vaizduojamos jau ištisi sakinių (žymima santrumpa S – angl. *sentence*) struktūros. Norėdami su tomis struktūromis ir jų braižymu susipažinti išsamiau, galite rinktis, pavyzdžiui, Andrew Carnie knygą *Syntax: A Generative Introduction*²⁶, žr. 2 sk. („Fundamentals“). Čia irgi vaizduojamos ne tik junginių, bet ir sakinių schemas, bet reikia atkreipti dėmesį į tai, kad jose būdvardžiai nuo prieveiksmių neskiriami – abejur rašoma A (ir atitinkamai AP)²⁷. Kartu pridurtina, kad mūsų poskyryje neaptarėme kalbos konstruktoriui reikšmingų atvejų, kai *lygiaverčiai* žodžių junginiai tarpusavyje yra **sujungiami** – tai **koordinacija** (angl. *coordination*), pavyzdžiui: [_{NP} *duona*] ir [_{NP} *vynas*], kur jungtukas *ir* sujungia (koordinuoja) du NP (apie tokias konstrukcijas – angl. *coordinating/coordinate construction* – trumpai rašoma rekomenduotame Tallerman knygos 5 skyriuje (žr. 5.3.2 – „The co-ordination test for constituency“), t. p. Axelio Holvoeto knygoje *Bendrosios sintaksės pagrindai*²⁸, žr. 35–39 p.).

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad nurodytuose skaitiniuose (t. p. ir mūsų poskyryje) braižomi ne bet kokie, o frazinės struktūros medžiai (angl. *phrase structure tree*), būdingi ankstyvosios **generatyvinės gramatikos** (angl. *generative grammar*) standartinėi teorijai (angl. *Standard Theory*), o apie naujesnius modelius galima pasiskaityti jau minėtoje Carnie knygoje. Šie medžiai galėtų būti įsivaizduojami ir kitaip – tai būtų **priklausomybių gramatikos** (angl. *dependency grammar*) siūloma interpretacija. Apie frazinės ir priklausomybių sintaksės modelių skirtumus galite pasiskaityti, pavyzdžiui, jau minėtoje Holvoeto knygoje, žr. 1 sk. („Sintaksinės struktūros principai“, 9–43 p.; čia jau atkreipiamas dėmesys ir į valentingumo metaforą (15–16 p.), su kuria susidursime 3.3 poskyryje).

26 Malden: Wiley-Blackwell, 3 leidimai: 2002, 2006, 2012.

27 Šį klausimą autorius trumpai komentuoja teksto atkarpoje „Adjectives and Adverbs: Part of the Same Category?“; t. p. žr. pastabas Tallerman knygos 2.5.1 poskyryje „Adverbs and adjectives“.

28 Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“, 2009.

3.2. SAKINIAI

Iki šiol aptardami komunikacijos aktus, teigėme, kad adresantas ruošia ir adresatui siunčia *pranešimą*. Dabar, kai mūsų konstruktoriaus dėžėje yra palyginti nemažai detalių, metas tą sąvoką patikslinti. Pirmiausia atsižvelkime į žodžių junginius ir užduokime tokį klausimą: ar juos galėtume laikyti baigtiniais (= techniškai tvarkingais) pranešimais? Sakysim: *naujasis apsaugininkas, netikėtai nuvirto, tuščias stalias, tyliai dainuoja* ir pan. Iš karto matyti, kad tai tik pranešimo fragmentai, kurie galėtų eiti nebent atsakymais į tam tikrus klausimus (*kas ten šoka? kas su juo atsitiko? kas yra jų nesikalbėjimo priežastis? ką jie veikia?*). Baigtiniam pranešimui, kaip jau minėjome ankstesniame poskyryje, būtina predikacija, todėl toliau vietoj *pranešimo* dažniau vartosime jau lingvistinę sakinio (angl. *sentence*) sąvoką, kurios apibrėžime akcentuosime ir hierarchinę struktūrą:

- **Sakinys** – tai hierarchiškai susijusių žodžių junginių visuma, turinti bent vieną predikatą.

Iš tokio apibrėžimo matyti, kad čia mūsų svarstymams šiek tiek užbėgama už akių – juk ką galėtų reikšti „bent vieną“? Vadinasi, sakinyje predikatų gali būti ir daugiau? Taip – nes, kaip minėjome, kalba leidžia kurti iš esmės neriboto sudėtingumo pranešimus ir leidžia pavartoti tiek predikatų, kiek to reikalauja pasirinkta situacijos interpretacija. Pradėkime nuo štai tokio pavyzdžio:

(1) *Šeimininkė pamatė [pelę]*.

Ten, kur prie veiksmoždzio prijungėme NP, galime įtaisyti ir ištisą sakinį (predikatai pažymėti mėlynai):

(2) *Šeimininkė pamatė, [kad apsaugininkas dainuoja]*.

Taip sakinį galima plėsti iki begalybės, nors kuo toliau, tuo adresatui sunkiau aprėpti jo visumą, sakysim:

(3) *Šeimininkė pamatė, [kad apsaugininkas nepastebėjo, [kaip svečias jo prašė, [kad padainuotų kartu]]]*.

Kad susigaudytume, apie kokią sakinį kalbame – turintį tik vieną ar daugiau predikatų – skiriame **vientisinius** (angl. *simple/independent sentence*) ir **sudėtinius sakinius** (angl. *compound/complex sentence*). Plačiau kalbėsime tik apie tokius sudėtinius sakinius, kurių dėmenys nelygiaverčiai (kaip (2) ir (3)) – tai sudėtiniai **prijungiamieji** sakiniai, bet kalboje gali būti konstruojami ir lygiaverčius dėmenis turintys sudėtiniai **sujungiamieji**²⁹ sakiniai, pavyzdžiui:

(4) *[Šeimininkė parodė pelę], ir [apsaugininkas nualpo]*.

²⁹ Angliškai sudėtiniai sujungiamieji sakiniai gali būti vadinami *compound sentences*, o prijungiamieji – *complex sentences*, bet tokio sąvokų skirtumo ne visada griežtai laikomasi.

Sudėtiniai prijungiamieji sakiniai savo hierarchiniais ryšiais labai panašūs į žodžių junginius: lygiai kaip junginyje [_{VP} *pastebėjo* [_{NP} *pelę*]] daiktavardinis junginys (NP) yra veiksmožodinio pavaldinys, taip ir toje vietoje įterptas atskiras sakiny bus toks pat. Todėl ir čia kalbėsime apie **pagrindinį** ir nuo jo priklausantį **šalutinį, prijungiamąjį** dėmenį, kurį galima vadinti sakiniu arba klauza (angl. *main/matrix clause* ir *subordinate clause*)³⁰.

Dabar pereikime prie predikato – būtiniosios sakinio dalies – formos. Kaip matyti iš (2) ir (3) pavyzdžio, prie pagrindinio sakinio jungiant šalutinį, pasitelkiamas jungtukas – jis adresatui signalizuoja, kad toliau eina žemesnį statusą turintis (kitai tariant – subordinuotas) elementas. Įdomu štai kas – lietuvių kalboje (panašiai kaip ir kai kuriose kitose kalbose) kartais galima išsiversti ir be jungtuko, palyginkime:

- (5) *Šeimininkė pažadėjo, [kad ateis].*
- (6) *Šeimininkė pažadėjo [ateiti].*
- (7) *[Kai šeimininkė atėjo], visi nuščiuvo.*
- (8) *[Šeimininkei atėjus], visi nuščiuvo.*

Visi šie sakiniai yra **sudėtiniai prijungiamieji**, nes turi po du predikatus: vienų (*pažadėjo, nuščiuvo*) statusas aukštesnis (jie pagrindiniai), o kiti (*ateis, ateiti, atėjo, atėjus*) yra jiems pavaldūs, juos papildo ir patikslina (*ką pažadėjo, kada nuščiuvo*), todėl laikytini šalutiniais³¹. Kaip jau buvo užsiminta, tada, kai nevertojamas jungtukas, lietuvių kalbos šalutinių sakinių (žr. (6) ir (8) pavyzdį) predikatas įgauna tam tikras formas. Kuo jos ypatingos ir kuo skiriasi nuo (5) ir (7) pavyzdyje esančių šalutinių sakinių? Dalykas tas, kad *ateis* galėtų būti ir savarankiško vientisinio sakinio predikatas, o nei *ateiti*, nei *atėjus* tokios prabangos neturi, palyginkite:

- (9) *Šeimininkė (tuoj) ateis.*
- (10) *Šeimininkė (jau) atėjo.*
- (11) **Šeimininkė ateiti.*
- (12) **Šeimininkei atėjus.*

Todėl tokie predikatai, kaip *ateis, atėjo*, laikomi **finitiniais**, o *ateiti, atėjus – **nefinitiniais** (angl. atitinkamai *finite* ir *non-finite*). Turėdami šias sąvokas galime kai ką patikslinti ir apie pačius sakinius. Pirmiausia pabrėžkime, kad sakiniui labai svarbus komunikacinis savarankiškumas ir baigtumas – jis turi būti tokia struktūra, kurią kalbėdami galėtume pavartoti pačią vieną – kaip (9), (10) ar kitus pavyzdžius. Iš čia aiškėja, kad nesavarankiškas struktūras galėtume įvardyti kitaip – būtent todėl tam reikalui dažnai*

30 Apie klauzas (angl. *clause*) sąvoką žr. toliau.

31 Jei lyginate su mokyklos žiniomis, matote, kad čia interpretacija skiriasi: šalutiniais sakiniiais laikomos ne tik struktūros [*kad ateis*], [*kai šeimininkė atėjo*], bet ir [*šeimininkei atėjus*] bei [*ateiti*] (šiuo atveju subjektas praleidžiamas, bet numanomas, tai ta pati *šeimininkė*).

vartojama **klauzos** sąvoka (angl. *clause*). Ją sąlygiškai galima apibrėžti taip: tai sintaksinė struktūra, turinti predikatą, bet nebūtinai realizuojama kaip sakinys. Kaip tai suprasti? Jei sakinys vientisinis, tai ir jo klauza yra realizuota kaip sakinys³², o jei sudėtinis – tai turės mažiausiai dvi klauzas, kurios jau bus realizuotos tik kaip jo dalys, todėl angliškai dažnai ir sakoma: *main clause* ir *subordinate clause* (lietuviškai būtų **pagrindinė klausa** ir **prijungiamoji klausa**³³, bet tokia vartosena nepaplitusi). Atsižvelgiant į mūsų ką tik aptartas predikatų formas, atitinkamai kalbama ir apie **finitines** bei **nefinitines klauzas** (angl. *finite clause, non-finite clause*).

Apibendrinime

Savo konstruktoriuje jau turime stambiausią iš visų iki šiol aptartų elementų – **sakinį**, kurį apibrėžėme kaip (1) savarankišką baigtinį komunikacinį vienetą ir (2) hierarchiškai susijusių žodžių junginių visumą, turinčią bent vieną predikatą.

Pagal predikatų kiekį sakiniai gali būti **vientisiniai** (vienas predikatas) ir **sudėtiniai** (daugiau nei vienas predikatas); jei sudėtinio sakinio dėmenys lygiaverčiai, tai – sudėtinis **sujungiamasis** sakinys, jei ne – sudėtinis **prijungiamasis**, kuriame atitinkamai bus skiriamas **pagrindinis** ir nuo jo priklausomas (hierarchiškai pavaldus) **šalutinis, prijungiamasis** dėmuo.

Konstruodami sakinius imame **klauzas** – lyg tų sakinių ruošinius – struktūras, kurios turi predikatą ir galėtų būti realizuotos kaip savarankiški sakiniai. Būtent taip atsitinka vientisiniuose sakiniuose (klauza → sakinys), o sudėtinuose prijungiamuosiuose klauzos ir lieka klauzomis, tik pagal savo pareigas būna **pagrindinės** arba **prijungiamosios**. Jei klauzos predikatas toks, kad ji gali eiti savarankišku vientisiniu sakiniu, tada ir tą predikato formą, ir pačią klauzą laikome **finitine**, jei ne – **nefinitine**.

Ką dar čia paskaičius?

Apie sudėtinius sakinius ir finitiškumą rašoma minėtoje Tallerman knygoje *Understanding Syntax*, žr. 3 sk. „Looking inside sentences“ (tiesa, čia – 3.1.4 – kalbama ir apie veiksmažodžių gramatinės kategorijas, kurias nagrinėsime kiek vėliau, žr. 4.3, o sakinių prijungimas – subordinacija – aprašoma gana plačiai, todėl bus reiškinų ir sąvokų, kurių čia neaptarėme)³⁴. Apie sakinio ir junginio santykį, taip pat finitiškumo klausimus rašoma ir minėtoje Holvoeto knygoje *Bendrosios sintaksės pagrindai*, žr. 6 sk. „Sakinys ir junginys“ (149–166 p.) – kaip ir anksčiau rekomenduotoje šio darbo dalyje, čia taip pat lyginamos generatyvinės ir priklausomybių gramatikos siūlomos interpretacijos.

32 Norint šį dalyką pabrėžti, angliškai tokia klauza gali būti vadinama nepriklausoma – *independent clause*.

33 Galėtų būti ir *šalutinė klauza*, jei norima išlaikyti sąsają su tradiciniu *šalutinio sakinio* terminu (bet plg. *prijungiamasis jungtukas*).

34 Šiame skyriuje jau duodama daugiau įvairių pasaulio kalbų pavyzdžių – jei kiltų klausimų dėl jų pateikimo tvarkos, žr. 1.2.2 – „How to read linguistic examples“.

3.3. KAI VIENAS ŽODIS NEGALI BE KITO

Kai kviečiatės ką nors į svečius, greičiausiai kartais susiduriate su štai tokia situacija: geriausiai pažįstate ir labiausiai norėtumėte pasikviesti žmogų *A*, bet kai jį kviečiate, reikėtų pakviesti ir jo kitą pusę – *B*; jei *A* ir *B* turi vaikutį *C*, logiška, kad jis ateitų kartu, tiesa? Taip išeina, kad nors pirminis impulsas buvo pasikviesti *A*, kartu greičiausiai ateis ir *B* su *C* (pridurkime, kad su visais bus tikrai smagu, tik iš pradžių manėte, kad vakarėlis bus nedidelis ir pasikviesite kokius 2–3 svečius, bet laikantis išdėstyto principo, išėjo šiek tiek daugiau). Panašiai būna ir kalbos pasaulyje. Iki šiol galėjo atrodyti, kad adresantas pranešimą kuria iš esmės niekieno nevaržomas: jis pasirenka pasaulio fragmentą, į jį žiūri iš savo interpretacinio taško, pranešimą pripildo, jo manymu, tinkamų atspindžių ir siunčia adresatui. Iš tikrųjų kalbos sistema pranešimų kūrėjams nemažai ką ir primeta – apie šiuos dalykus dar ne sykį užsiminsime, bet dabar apsistokime tik ties ankstesniuose poskyriuose nagrinėtais klausimais – žodžių junginiais ir sakiniais.

Kai žvelgdami į tam tikrą situaciją nusprendžiame ją interpretuoti pasirinkdami predikatą *padovanoti*, kartu su juo į pranešimą paprastai ateis mažiausiai trys NP: vienas iš jų bus dovanotojas, kitas – dovanos gavėjas, o trečiasis – pati dovana, pavyzdžiui:

[_{NP} *Svečias*] [_{NP} *šeimininkei*] *padovanojo* [_{NP} *žibuoklių*].

Jei nors vienas iš tų NP būtų praleistas (tarsi nepakviestas į svečius), pranešimas atrodytų nebaigtas arba reikalautų papildomų kontekstinių žinių, palyginkite:

- (1) **Svečias šeimininkei padovanojo.*
- (2) **Svečias padovanojo žibuoklių.*
- (3) **Šeimininkei padovanojo žibuoklių*³⁵.

Kita vertus, į pranešimą galime įterpti ir daugiau žodžių junginių, sakysim, nurodyti, kada ir kur tai įvyko:

[_{NP} *Svečias*] [_{PP} *per pusryčius*] [_{NP} *svetainėje*] [_{NP} *šeimininkei*] *padovanojo* [_{NP} *žibuoklių*].

PP *per pusryčius* ir NP *svetainėje* įterpėme visiškai laisvai ir to daryti mūsų niekas nevertė – pranešimas ir be jų būtų buvęs tinkamas (nors informacijos pateiktume ir mažiau). Čia susiduriame su labai įdomia predikatų ypatybe: kai kurie prie jų jungiami elementai yra būtinieji (jų praleisti negalima), o kai kurie – ne (juos pridėti ar praleisti galime laisvai). Tie būtinieji elementai vadinami **argumentais** (angl. *argument*) ir

³⁵ Paskutiniai du sakiniai įmanomi nebent tokiaime kontekste, iš kurio būtų žinoma (ar numanoma), kam padovanojo (2) arba kas padovanojo (3). (3) sakinyje būtų galimas ir tada, kai subjektas paprasčiausiai nežinomas ar jo nenorima išduoti – adresantas, pavyzdžiui, rodydamas į pamerktas žibuokles, gali tiesiog sakyti: *Žiūrėk, šeimininkei padovanojo žibuoklių!* (t. y. *kažkas* – nežinomas arba nutylimas veikėjas).

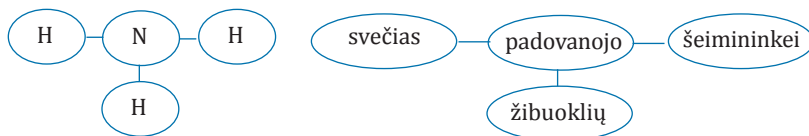
kalbama apie predikatų³⁶ turimą **argumentų struktūrą** (angl. *argument structure*). Pavyzdžiui, galime sakyti, kad *padovanoti* turi tris argumentus – x (*kas*), y (*kam*), z (*ka*), ir išivaizduoti šį predikatą lyg funkciją, atspindinčią atitinkamą pasaulio situaciją:

$$f_{\text{padovanoti}}(x, y, z)$$

Įdomu tai, kad kalboje nusakant įvairias situacijas dažniausiai skiriamas tik vienas arba du argumentai (žr. toliau teikiamus pavyzdžius), o trys (kaip *padovanoti* atveju) – jau rečiau:

$[_{NP} \text{ Svečias}] \text{ snaudžia}$	1 argumentas, $f_{\text{snaudžia}}(x)$
$[_{NP} \text{ Pelė}] \text{ apgraužė } [_{NP} \text{ sūrį}]$	2 argumentai, $f_{\text{apgraužti}}(x, y)$

Predikato struktūrą dar tiktų palyginti su molekule – tai labai įžvalgiai padarė Lucienas Tesnière'as, pasiūlęs **valentingumo** sąvoką (pranc. *valence* = angl. *valency*), todėl anksčiau minėtą sakinį galime pavaizduoti visai kaip amoniako molekulę (NH_3)³⁷, kurios centrinis elementas būtų predikatas, o prie jo jungtūsi vadinamieji **aktantai** (pranc. *actant*)³⁸, palyginkite:

Toks (įsi)vaizdavimas labai svarbus ir štai dėl ko: subjektas čia yra tik vienas iš argumentų ir jau nebėra karališkosios subjekto-predikato poros narys – tokį statusą jam suteikėme viename iš įvadinųjų poskyrių (žr. 2.1). Šitoks subjekto nukarūnavimas kalbotyros istorijoje leido (arba privertė) patikslinti ir paties predikato sąvoką, nes dabar *jis* tapo vienvalde centrine figūra. Pabandykime tai padaryti ir mes – į apibrėžimą įtraukdami kitus situacijos dalyvius, pavyzdžiui, taip:

- **Predikatas** – tai sintaksinės struktūros elementas, prisijungiantis argumentus.

Dabar grįžkime prie elementų, kurių pranešime nurodyti niekas nevertė ir visa tai išpasakojome savo iniciatyva: $[_{PP} \text{ per pusryčius}]$ ir $[_{NP} \text{ svetainėje}]$. Tarp būtinųjų ir nebūtinųjų elementų yra palyginti aiškus skirtumas, todėl komunikacinė sistema juos turi žinoti ir mus perspėti, jei kas nors pranešime dar būtų nebaigta ar atvirkščiai – jei kas nors dar gali būti papildomai pasirinkta ir pridėta – kaip koks desertas, neįtrauktas į dienos pietus. Todėl skiriame dvi elementų prijungimo rūšis: **komplementaciją** – kai

36 Rečiau – ir kitų žodžių.

37 N – azotas, H – vandenilis.

38 T. y. aprašomos situacijos *veikėjai*.

jungiamo būtinus elementus (angl. *complementation*), ir **modifikacija** – kai prikabiname nebūtinus elementus (angl. *modification*). Atitinkamai pačius prijungiamus elementus vadiname **komplementais** (angl. *complement*)³⁹ ir **modifikatoriais** arba **adjunktais** (angl. *modifier, adjunct*). Tiesa, reikia pridurti, kad skaitydami literatūrą galite pastebėti nenuoseklumą: subjektai (nors jie paprastai būtini) yra tik nedidelės dalies autorių laikomi komplementais. Be to, tarp modifikatorių / adjunktų ir komplementų ne visais atvejais galima nubrėžti griežtą ribą, todėl sakoma, kad komplementai yra *paprastai būtini*, o modifikatoriai / adjunktai – *visada nebūtini*, ir pabrėžiama, kad komplementai turi glaudesnę ryšį su savo pagrindiniais dėmenimis, yra jų numatomi.

Pertrauka ir pastaba. Jei dabar jus jau šiek tiek suerzino terminų gausa ar nevienodumas ir norėtumėte dėl to papriekaištauti, būtumėte visiškai teisūs – bet taip jau klostosi kalbės ir kitų mokslų istorija, todėl panašių atvejų dar bus. Jei tų sąvokų atrodo pernelyg gausu, paprasčiausiai nekreipkite į jas daug dėmesio, nesistenkite jų įsidėmėti ir tiesiog sekite pasakojimą. Jei dėstomi dalykai pasirodys įdomūs, būtinai skaitykite daugiau literatūros (žr. tuoj teiksimas rekomendacijas) ir pamatysite, kad terminija jūsų sąmonėje ilginiui savaime susigulės.

Dabar pažvelkime į štai tokius pranešimus, kuriuos mūsų komunikacinė sistema įvertino kaip negalimus (techniškai netvarkingus ir nebaigtus):

- (1) **Grižau su.*
- (2) **Viešnia buvo verta.*
- (3) **Vakar nusipirkau litrą.*

Iš jų matyti, kad būtinųjų elementų (komplementų) gali reikalauti ne tik veiksmažodžiai, bet ir prielinksniai, būdvardžiai ir daiktavardžiai. Pirmuoju atveju sistema iš mūsų reikalauja išduoti, su kuo (kaip) atliktas veiksmas (*grižau su mėlyne, gėlėmis, aušra* ir t. t.), o antruoju – ko subjektas yra nusipelnęs – *didesnio dėmesio, pajuokos* ar pan. Lygiai taip pat ir trečiajame sakinyje adresatas gal ir galėtų numanyti, apie ką kalbama (jei gerai pažįsta adresanto įpročius), bet šiaip jau čia visada bus laukiama papildomos informacijos – daiktavardžio *litrą* komplemento – kažkokio skysčio pavadinimo.

Apibendrinime

Predikatai yra tam tikrų pasaulio situacijų modeliai, kuriuose vieni dalyviai būtinai nurodomi, o kiti – ne. Būtinuosius elementus vadiname **argumentais**, o jų visumą – **argumentų struktūra**; dėl panašumo į atomų junginius apibūdinant tokias struktūras gali būti vartojama ir **valentingumo** sąvoka. Atsižvelgiant į būtinumą, skiriamos dvi elementų jungimo rūšys: **komplementacija** (kai prijungiamo paprastai būtinuosius elementus)

³⁹ Būtinai aiškiai skirkite, tai *komplEmentai*, ne *komplimentai*! Taip jie vadinami todėl, kad predikatą lyg papildo ir padaro užbaigtą (angl. *complement* < lot. *complementum* 'papildymas').

ir **modifikacija** (kai pridedame nebūtinus elementus). Atitinkamai ir prijungiami elementai įvardijami kaip **komplementai** (dažniausiai būtinieji) ir **modifikatoriai** arba **adjunktai** (visada nebūtinieji).

Ką dar čia paskaičius?

Apie komplementus ir modifikatorius (adjunktus) aiškiai ir nuosekliai dėstoma Tallerman vadovėlio *Understanding Syntax* 4.1.4–4.1.7 poskyriuose („More about dependents: Adjuncts and complements“, „More about verb classes: Verbs and their complements“, „Other heads and their complements“, „Summary: The main properties of complements vs. adjuncts“). Atkreipkite dėmesį į tuos atvejus, kai minimi nebūtinieji (būdvardžių ir daiktavardžių) komplementai, t. p. mūsų neaptartieji klauziniai (t. y. iš klauzos sudaryti) komplementai (angl. *clausal complement*)⁴⁰ bei prijungiamieji jungtukai – vadinamieji komplementaizeriai (angl. *complementizer*, C), leidžiantys prijungti klauzas ir, kaip manoma, sudarantys atskiras frazes (*complementizer phrase*, CP), kuriose jie (nors ir atrodytų tokie menki!) yra pagrindiniai dėmenys, t. y.: *Šeiminkė pažadėjo*, [_{CP} *kad ateis*]. Be to, viename iš poskyrių (4.1.5) veiksmažodžiai skirstomi į intranzityvinius, tranzityvinius ir ditranzityvinius – tai mes aptarsime jau netrukus (žr. 3.4).

Apie modifikaciją ir komplementaciją taip pat galite pasiskaityti minėtuose Holvoeto *Bendrosios sintaksės pagrinduose* (žr. 3.1 poskyrį „Komplementavimas ir modifikavimas“, 72–81 p.), tik atkreipkite dėmesį į tai, kad siekiant pasirinkti teoriniu požiūriu neutraliosnės sąvokas (žr. pastabą 48 p.) čia pagrindinis dėmuo vadinamas *pradu*, o priklausomasis – *priedu*. Be to, ten aptariama ir iki šiol dar nefigūravusi specifikatoriaus (angl. *specifier*) sąvoka, labai svarbi generatyvinei gramatikai. Apie mūsų trumpai paminėtą subjekto nukarūnavimą šioje knygoje jau galėjote skaityti, nes 6 skyrius buvo rekomenduotas anksčiau (žr. 6.1 ir 6.2: „Skiriamieji sakinio bruožai“, „Sakinys kaip vienas iš junginio tipų“).

Gali būti, kad jus sudomino ir valentingumo metafora – tai ištisa kalbos tyrimų sritis, glaudžiai susijusi su jau minėta priklausomybių gramatika. Vienas iš būdų valentingumą pažinti giliau būtų ne tik domėtis teorine literatūra, bet ir susirasti kokios nors kalbos valentingumo žodyną ir pasidomėti, kaip jame aprašoma medžiaga. Kaip pavyzdį čia galima nurodyti Nijolės Sližienės *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodyną*⁴¹.

3.4. VAIDMENYS IR FUNKCIJOS

Sakykime, kad susidūrėme su situacija, kuriai atspindėti geriausiai tiktų predikatas *paskūsti*, nusakantis trijų dalyvių santykius, pavyzdžiui, *padavėjo, svečio ir šeiminkės*

⁴⁰ Arba komplemento klauzas, angl. *complement clause*.

⁴¹ Du tomai, antrąjį sudaro dvi dalys 1: *A-M*, 2 (1): *N-R*, 2 (2): *S-Ž*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

(tai mūsų jau pažįstami argumentai, arba aktantai). Ar žinodami, kad daugiau žodžių sakinyje nebus ir neturėdami papildomos informacijos, galėtume nuspėti, kaip skambės pranešimas? Akivaizdu, kad ne, štai dalis galimų variantų:

- (1) *Padavėjas svečiui paskundė šeimininkę.*
- (2) *Svečias padavėjui paskundė šeimininkę.*
- (3) *Šeimininkė padavėjui paskundė svečią.*

Iš tokio pavyzdžio aiškėja, kad pranešimo kūrėjas ne šiaip parenka atspindžius – žodžius, kurie atitinka nusakomo pasaulio fragmento elementus, bet, kaip jau buvo užsiminta, tą fragmentą ir interpretuoja. Interpretacinių užduočių yra nemažai, bet dabar susitelksime tik ties viena iš jų – tai situacijos dalyvių *vaidmenų* nustatymas ir atitinkamas jų kodavimas pranešime.

Vieną iš svarbesnių vaidmenų, tiesą sakant, jau žinome – tai **subjektas**, arba veiksnys. Neseniai pakeitėme predikato apibrėžimą, tad ar nereikėtų kitaip įsivaizduoti ir subjekto? Žinome, kad jis yra vienas iš argumentų, bet negalėtume pasakyti, kad jie visi lygūs – dalis jų, orveliškai tariant, lygesni už kitus, ir štai subjektas yra pats lygiausias. Tai reiškia, kad subjektas – tai toks argumentas, į kurį labiausiai nukreiptas predikato turinys (arba formuluojant paprasčiau – apie ką sakinyje ką nors pasakyti norima labiausiai).

Dabar pažvelkime į kitus du situacijos dalyvius, kurie nėra subjektai. Pradėkime nuo formų *šeimininkę* ir *svečią* – kaip jų vaidmenį galėtume apibūdinti? Pasitelkę daugiau ir įvairesnių situacijų pavyzdžių, kur matytume, kad žodžių forma tokia pati (sakysim: *išgėrė vyną, sukūlė taurę*), matytume, kad tai – tiesiogiai paveikiami objektai, todėl kalbininkai juos panašiai ir vadina – **tiesioginiais objektais** (angl. *direct object*, sutrumpintai DO). Kiek kitokia žodžių formų *svečiui*, *padavėjui* padėtis: čia irgi žymimi objektai, tik jie jau nėra poveikio centre, todėl ir vadinami **netiesioginiais objektais** (angl. *indirect object*, sutrumpintai IO).

Tai, ką iki šiol vadinome tiesiog vaidmenimis, jums gali būti pažįstama kaip sakinio dalys, bet mokslo literatūroje vartojami ir kiti terminai – tai **sintaksinė** arba **gramatinė funkcija**, t. p. santykis (angl. *syntactic function*, *grammatical function/relation*).

Prieš pereidami prie kitų funkcijų nepamirškime, kad nagrinėtuose sakiniuose vienas žodis dar liko neapertas – *paskundė*, bet jo vaidmenį jau žinome – tai **predikatas**. Įdomu tai, kad predikatai, atspindėdami įvairias pasaulio situacijas, dažniausiai turi tik vieną arba du būtinai žymimus jų dalyvius, todėl juos atitinkamai vadiname:

- 1) **intransityviniais** (angl. *intransitive*) – turi tik subjektą (*Svečias užsnūdo*);
- 2) **transityviniais** (angl. *transitive*) – turi subjektą ir tiesioginį objektą (*Šeimininkė pamatė pelę*).

Rečiau pasitaiko atveju, kai būtinai trys argumentai – be subjekto, situacijoje dalyvauja dar du objektai (paprastai – tiesioginis ir netiesioginis), tada kalbame apie

3) **ditranzityvinius** (angl. *ditransitive*) predikatus (*Svečias šeimininkei padovanojo žibuoklių*).

Dabar aptarkime kitas dažnesnes sintaksines funkcijas. Pirmiausia atsižvelkime į tai, kad kiekvienas veiksmas, vaizdžiai tariant, vyksta supamas tam tikrų **aplinkybių**, kurios yra tapusios ir kalbotyros terminu (angl. *adverbial*⁴²). Lyginant su subjektu ir objektais, pagrindinis skirtumas tas, kad dažnai tas aplinkybės esame visiškai laisvi nurodyti arba nenurodyti. Vis dėlto kai kuriais atvejais tą daryti privalome, pavyzdžiui, **Svečias užlipo* būtų neįmanomas sakinyje, todėl aplinkybė realizuojama privalomai:

Svečias užlipo [į antrą aukštą] / [ant stalo].

Palyginus su iki šiol aptartomis sintaksinėmis funkcijomis, aplinkybės skiriasi tuo, kad jų raiška gerokai įvairesnė – jas gali žymėti ne tik daiktavardžių formos (*miegojo* [antrame aukšte]), bet, kaip jau matėme, prielinksniniai junginiai, taip patrieveiksmiai ([išdidžiai] užlipo).

Dabar pažvelkime į štai tokius pavyzdžius ir pabandykime išsiaiškinti paryškintų žodžių funkcijas:

- (1) *Siautulingiausi svečiai buvo prie baro.*
- (2) *Prie baro svečiai buvo siautulingiausi.*
- (3) *Vyno baras neparduodamas.*
- (4) *Baras neparduoda vyno.*

Pradėkime nuo (1) ir (3) sakinio: akivaizdu, kad žodžiai *siautulingiausi* ir *vyno* sintaksine funkcija labai panašūs – jie tam tikru aspektu apibūdina savo šeimininkus – pagrindinius dėmenis – kokie tie *svečiai* ir koks tas *baras*, todėl tokiais atvejais kalbame apie **pažyminio** (angl. (*noun*) *modifier/adjunct*) vaidmenį⁴³. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad tiesioginio ryšio su predikatu čia nėra (kaip iki šiol aptartais atvejais), nes žodžiai įeina į daiktavardinių junginių sudėtį. Kitokia situacija likusiuose dviejuose sakiniuose – ten tas ryšys su predikatu aiškus: (4) sakinyje *vyno* atlieka tiesioginio objekto funkciją (ją jau aptarėme), o (2) sakinyje matomas būdvardžio vaidmuo mums dar nepažįstamas, tad čia reikia stabelėti. Iš pradžių užduokime tokį klausimą: kokį požymį šiame sakinyje predikatas priskiria subjektui? Žiūrėdami visiškai formaliai, ieškotume veiksmožodžio ir atsakytume: požymis toks, kad tie *svečiai buvo*. Vis dėlto akivaizdu, kad pranešime norėta pasakyti gerokai daugiau ir kad esminis subjekto požymis yra už veiksmožodžio ribų. Tokiais atvejais pripažįstame, kad predikatas yra išplėstas, o tą dalį, kuri ją išple-

⁴² Mat tą vaidmenį tipiškai gali atliktirieveiksmiai, angl. *adverbs*. T. p. omenyje turint aplinkybę angliškai gali būti sakoma ir *adjunct*, bet – dėmesio! – tai jau kita sąvoka, nei ankstesniame poskyryje minėtasis *adjunktas*, nes kai kurios aplinkybės yra būtinosios, žr. toliau aptariamą lietuvių kalbos pavyzdį.

⁴³ Kai šį vaidmenį atlieka būdvardis, dažnai sakoma, kad jo funkcija čia yra **atribut(yv)inė** (angl. *attributive*).

čia, vadiname **predikatyvu**. Juo gali eiti ne tik būdvardžiai, bet ir daiktavardžiai (angl. atitinkamai *predicat(iv)e adjective, noun/nominal*), pavyzdžiui:

Tie svečiai buvo studentai.

Apibendrinime

Kuriant pranešimą ir interpretuojant atspindimą situaciją, žodžiams priskiriami tam tikri vaidmenys, vadinami **sintaksinėmis funkcijomis**. Pagrindinė argumentų vaidmenų skirtis eina tarp **subjekto** (argumento, į kurį labiausiai nukreiptas predikato turinys) ir **objektų**. Objektai savo ruožtu skiriasi pagal predikato nusakomo veiksmo poveikį – **tiesioginį** ir **netiesioginį**. Pagal tai, kiek ir kokių argumentų predikatai (veiksmažodžiai) prisijungia, skiriame **intransityvinius** (turi tik subjektą), **transityvinius** (turi subjektą ir tiesioginį objektą) ir **ditransityvinius** (be subjekto, prisijungia du objektus – tiesioginį ir netiesioginį) veiksmažodžius.

Aplinkybės apibūdina įvairius situacijos parametrus ir yra tiesiogiai siejamos su predikatu, o būdvardiniai arba daiktavardiniai **pažyminiai** atitinkamai perteikia tos situacijos dalyvių ypatybes. **Predikatas** jau ankstesniame poskyryje (3.3) buvo naujai apibrėžtas kaip sintaksinės struktūros elementas, prisijungiantis argumentus, o šiame sužinojome, kad į jo sudėtį gali įeiti ir būdvardis arba daiktavardis, tokiu atveju vadinamas **predikatyvu**.

Ką dar čia paskaičius?

Apie atskirų žodžių klasių atliekamas sintaksines funkcijas rašoma jums pažįstamoje Tallerman knygoje, žr. 2.2.1 („An introduction to verb classes“ – čia, beje, trumpai pristatomas mūsų neapartas ambitransityvumas), 2.3.2 („Syntactic roles for noun phrases“ – neminimas daiktavardinis pažyminys ir netiesioginis objektas, bet aptariamasis prielinksninis objektas ir įvedama predikatyvams svarbi (mūsų neaparta) **jungtis** – angl. *copula*), 2.4.1 („Positions and functions of adjectives“ – be jau žinomų dalykų, atkreiptinas dėmesys į tai, kad predikatyvus prisijungia ne tik veiksmažodis *būti*, bet ir *jaustis*, *atrodyti* ir pan.), 2.5.2 („The adjunct function“ – čia, kaip matyti, pirmenybė teikiama *adjunkto* (kaip aplinkybės) sąvokai).

3.5. ŽODŽIŲ TVARKA

Mūsų konstruktorius jau gana sudėtingas ir leidžia kurti iš esmės neriboto dydžio sakinius, bet vienà, beje, nuo pat pirmųjų pavyzdžių naudota funkcija liko iki šiol neaparta. Gerai žinome, kad sudarydami pranešimus vienus elementus jungiame su kitais ir kad tai – esminė kalbos operacija. Taip pat įsitikinome, kad elementai yra susiję ne bet kaip, o tam tikrais hierarchiniais ryšiais ir atlieka tam tikras sintaksines funkcijas.

Vis dėlto kai ko dar trūksta – tai tų elementų išdėstymo tvarkos. Kalbos kodas – linijinis, todėl reikia nurodyti tik tai, kas eina po ko, kitaip tariant, čia nėra kito matmens – kas eina virš ko, po kuo ar pan. Tos tvarkos panašios į žmonių valgymo įpročius – kas pradeda pietus salotomis, o kas – baigia, kas jau prieš valgį užsisako kavos, o kas – tik po deserto, todėl skirtingose kalbose žodžių tvarkos skiriasi, nors pats principas – turėti tam tikrą tvarką – universalus.

Aptardami žodžių tvarką pradėsime nuo subjekto ir predikato, vėliau prijungsime tiesioginį objektą, o baigsime pažyminiu. Suprantama, tai jokių būdų ne viskas – norint pateikti išsamų žodžių tvarkos aprašą, reiktų paminėti gerokai daugiau konstrukcijų, bet šiuo metu tai nėra svarbu – juk siekiame išsiaiškinti patį principą, o šalia jo pasidomėsime iki šiol nenagrinėtu dalyku – tam tikro reiškinio paplitimu įvairiose pasaulio kalbose.

Kalbės sistemos studijas viename pirmųjų poskyrių pradėjome nuo pavyzdžio *Vynas baigėsi*. Nors elementų tik du, bet jie eina tam tikra tvarka – pirmiausia subjektas (toliau – S), po jo – predikatas (V); sutrumpintai toks eiliškumas žymimas tiesiog SV. Jei panašų pranešimą konstruotume, sakysim, **arabų** kalba, paprastai laikytumėmės kitos tvarkos (VS)⁴⁴:

'aada l-safiiru.

grįžo ambasadorius

'Ambasadorius grįžo.'⁴⁵

Suprantama, greičiausiai jau pagalvojote apie tai, kad lietuviškai taip pat galima pasakyti ir *Baigėsi vynas*. Vis dėlto tai ne tas pats, kas *Vynas baigėsi*, nes kai predikatas iškeliamas prieš subjektą (VS), pranešimas paprastai įgauna papildomą atspalvį – veiksnį pabrėžiame, tarytum pasakome, kad kai kas įvyko ne su bet kuo, o būtent su juo: *Baigėsi vynas (o ne alus, pinigai ar pobūvis)*, *Užmigo svečias (o ne padavėjas, šeimininkė ar apsaugininkas)* ir pan. Kai jokio pabrėžtinumo nėra, sakome, kad pasirinkta **nežymėtoji žodžių tvarka**, o jei tas akcentas atsiranda, kalbame apie **žymėtąją žodžių tvarką** (angl. atitinkamai *unmarked word order* ir *marked word order*). Kai norime išsiaiškinti, kokia kalboje žodžių tvarka, mus pirmiausia ir domins būtent nežymėtasis (kartu ir dažniausias) variantas.

Dabar, kaip žadėjome, pasidairykime po pasaulį ir pažiūrėkime, kuris iš aptartų modelių – SV ar VS – labiau paplitęs. **Tyrimas, į kurį buvo įtraukta beveik pusantra tūkstančio kalbų**, rodo, kad akivaizdžiai vyrauja SV modelis, jis vartojamas 1 193 kalbose (79,69 %), o VS gerokai retesnis – žinomas tik 194 kalbose (12,96 %). Paspaudę **šią žė-**

⁴⁴ Žr. Karin C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*. Cambridge University Press, 2005, 64 (iš čia imamas ir toliau cituojamas pavyzdys). Nuoširdžiai dėkoju Jurgitai Mockevičiūtei, su kuria galėjau aptarti šį ir kitus tekste teikiamus arabų kalbos pavyzdžius.

⁴⁵ Kai tokia tvarka bus teikiami kitų kalbų pavyzdžiai, antroje eilutėje po tos kalbos žodžiais bus surašomi lietuviški atitikmenys, o trečiojoje – duodamas rišlus viso sakinio (ar žodžių junginio) vertimas. Jei skaitėte rekomenduotąjį Tallerman knygą, prie tokios pavyzdžių pateikimo tvarkos jau turėjote priprasti.

mėlapio nuorodą, galite pasižiūrėti, kaip tos kalbos pasaulyje išsidėsčiusios – atkreipkite dėmesį ir į tai, kad nors VS modelis retesnis, bet jį žymintys rutuliukai išsibarstę ne bet kaip, o sudaro tam tikrus arealus – tai būdinga ir kitiems kalbos reiškiniams.

Jei pasižiūrėjote ką tik siūlytą žemėlapi, tikrai pastebėjote ir pilkus rutuliukus, o paaiškinime (kairėje viršuje) matėte, kad jie žymi „no dominant order“. Ką tai galėtų reikšti? Juk atrodytų, kad jei kalbame apie dviejų elementų tvarką, tai ir galimi tik du variantai. Įdomu tai, kad kai kurios kalbos (atliktajame tyrime – 110, arba 7,34 %) šiuo požiūriu griežto atsakymo neduoda, kitaip tariant, ten vyraujančio modelio skirti negalima (ar bent jau taip nurodoma autorių naudotuose šaltiniuose).

Dabar pereikime prie kiek sudėtingesnės konstrukcijos, kurioje būtų tranzityvinis veiksmazodis – joje reikės nusakyti jau trijų elementų tarpusavio tvarką. Be subjekto ir predikato, prisidės tiesioginis objektas (O), todėl sutrumpintai galime sakyti, kad nežymėtoji lietuvių kalbos tvarka šiuo atveju yra SVO:

Svečias (S) sukulė (V) taurę (O)

Daugelyje jūsų mokamų kalbų greičiausiai nežymėtoji tvarka taip pat bus SVO, bet **pasižiūrėkite šiame žemėlapyje**, kaip paplitę kiti (iš viso 7) modeliai⁴⁶. Įdomu tai, kad šiuo atveju lietuvių ir nemažos dalies kitų Europos kalbų žodžių tvarka pasaulyje nėra dažniausia, ją lenkia SOV. Ši pastaba svarbi ir kitu aspektu: mąstydami apie kalbos principus turime būti atsargūs ir jokia būdu nemanyti, kad ypatybės, būdingos mūsų gerai mokamoms kalboms, turėtų pasaulyje dominuoti. Norėdami susidaryti platesnį vaizdą apie žmogaus komunikacinių sistemų įvairovę, turime remtis kuo didesniu tiriamųjų kalbų kiekiu ir saugotis eurocentrizmo.

Baigdami poskyrį aptarkime dar vieną konstrukciją – daiktavardinį junginį, kurio pagrindinį dėmenį – daiktavardį (N) – apibūdina būdvardis (Adj). Lietuvių kalboje įprasčiausia tvarka AdjN (*tuščia taurė*), o atvirkščias variantas skambėtų pabrėžtinai (dažnai – poetiškai) arba būtų suprantamas kaip sakinytis (*Taurė tuščia = Taurė yra tuščia*). Vis dėlto ir tokia – AdjN – tvarka pasaulyje nėra dažniausia. **Iš žemėlapio matyti**, kad šiuo požiūriu Europa aiškiai pasidalijusi į dvi dalis: pietvakariuose vyrauja NAdj, o šiaurės rytuose – AdjN modelis⁴⁷.

Apibendrinime

Savo konstruktorių papildėme elementų (žodžių ir jų junginių) eiliškumą nusakančiomis taisyklėmis, vadinamomis **žodžių tvarka**. Žodžių tvarka gali būti neutrali (**nežymėtoji**) arba teikianti tam tikrą papildomą informaciją (**žymėtoji**). Kalbėdami apie **intranžityvinio veiksmazodžio** pagrindinių elementų – subjekto (S) ir predikato (V) –

⁴⁶ Tyrimo aprašas **pateikiamas čia**.

⁴⁷ Nemažai kalbų (110) vyraujančios tvarkos tokia junginyje neturi, o retais atvejais (5 kalbose) šios konstrukcijos apskritai negalimos ir jų funkciją atlieka šalutiniai sakiniai, t. y. vietoj *tuščia taurė* ten bus sakoma *taurė, kuri tuščia*, žr. šio **tyrimo aprašą**.

tvarką, turime atsižvelgti į *tris* galimybes: (1) SV, (2) VS ir (3) dominuojančio modelio nebuvimą. **Tranzityvinio veiksmožodžio** atveju turime išdėstyti jau tris elementus – prie S ir V prisideda tiesioginis objektas (O) – todėl turime daugiau galimų modelių (iš viso 7), iš kurių dažniausi du – SOV ir SVO. Elementų tvarka **daiktavardžio junginyje su būdvardžiu** vėl galima trejopa: (1) AdjN, (2) NAdj ir (3) be dominantės.

Ką dar čia paskaičius?

Pirmiausia atkreipkite dėmesį į šiame skyriuje panaudotą šaltinį – Matthew S. Dryerio ir Martino Haspelmatho redaguotą ir laisvai prieinamą *The World Atlas of Language Structures Online* (toliau – WALS)⁴⁸: jame galite rasti daug įdomios ir naudingos informacijos apie įvairius pasaulio kalbų aspektus. Pradėkite nuo šiame poskyryje rekomenduotų žodžių tvarkos straipsnių ir atsižvelgdami į savo interesus po truputį tyrinėkite šį šaltinį toliau.

Žodžių tvarkos klausimai aprašomi ir jūsų gerai pažįstamoje Tallerman knygoje: iš pradžių trumpai 1.3.1 poskyryje („Word order“), vėliau – išsamiau, žr. 6.2 („Order of phrases within the clause“), kur pagrįstai pabrėžiama, kad kalbame ne šiaip apie žodžių, o apie *konstituentų* tvarką, ir plačiau nagrinėjama mūsų aptarta tranzityvinio veiksmožodžio konstrukcija (atkreipkite dėmesį į tai, kad pasaulio kalbų polinkis subjektą rikiuoti prieš predikatą ir objektą aiškinamas ypatingu subjekto statusu – pamenate, kaip kalbėjome apie tai, kad jis už kitus argumentus lygesnis?). Čia minimas ir mūsų nenagrinėtas kalbų skirstymas į tas, kurios linkusios pagrindinį dėmenį dėti prieš priklausomąjį (angl. *head-initial*), ir tas, kurios teikia pirmenybę atvirkštinei tvarkai (angl. *head-final*), plačiau apie tai žr. 4.2 poskyrį „Where does the head occur in a phrase? Head-initial and head-final languages“.

48 Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013.

4.1. GRAMATINĒ KATEGORIJA IR REIĶSMĒ

Sakykime, kad susidūrēme su situacija, kur dalyvauja *šeimininkē* ir *svečias*, o jų sąveikai nusakyti labiausiai tinka predikatas *bučiuoti*. Daiktavardžius sutartinai pažymėkime *šmnk* ir *svč*, predikatą – *bč* ir žinodami, kad elementus turime išdėlioti tam tikra tvarka, pasiūlykime tokį pranešimo variantą:

šmnk bč svč

Jei šioje kalboje nežymėtoji tvarka yra SVO, tai vien iš jos galėsime pasakyti, kas čia veiksmo iniciatorius – subjektas (*šeimininkē*), o kas – jo taikiny – tiesioginis objektas (*svečias*); jei daiktavardžius (arba tiksliau – NP) sukeistume vietomis, pasikeistų ir tie vaidmenys. Tiesą sakant, taip konstruoti pranešimus visai patogu, bet ar negalėtume kaip nors adresatui papildomai pranešti, kas yra subjektas, o kas objektas – kad tai būtų matoma ne vien iš žodžių tvarkos? Pabandykime prie daiktavardžių prikabinti specialius ženklus – lyg vėliavas – „subj“ ir „obj“, su kuriomis pranešimas atrodytų taip:

šmnk^{subj} bč svč^{obj}

Dabar visai lengva pritaikyti ir žymėtąją žodžių tvarką, kuri, pavyzdžiui, leistų pabrėžti, kad veiksmo taikiny – būtent *svečias*, o ne kas nors kitas:

svč^{obj} bč šmnk^{subj}

Pradėdami poskyrį iš karto pranešėme, kad į šią situaciją įsitraukę tik du dalyviai, bet tai iš paties sakinio kol kas dar neaišku. Padarykime veiksmą masiškesnį: įsivaizduokime, kad šeimininkė taip ir liks viena, bet bučiuojamų svečių – daugiau. Tam reikalui reikės dar dviejų vėliavų: pavienį dalyvį pažymėsime tiesiog vienetu („1“), o grupelę – „daugiau nei 1“ („>1“). Kad visi mūsų signalai nesipainiotų, dalyvių kiekį rodančias vėliavas kabinsime žodžių pradžioje:

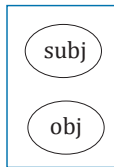
¹šmnk^{subj} bč ^{>1}svč^{obj}

Dabar atidžiau pažvelkime į predikatą – ką iš jo formos (*bč*) galime pasakyti apie situaciją? Tiesą sakant, neturėdami platesnio konteksto, visiškai nieko. Jei mus, pavyzdžiui, domintų veiksmo vieta laiko ašyje, adresanto šio dalyko turėtume klausti papildomai. Kad to nereikėtų daryti, tam tikrą nuorodą galime įtaisyti į patį predikatą, pavyzdžiui, pridėti vėliavą, signalizuojančią, kad situacija vyksta kaip tik pranešimo

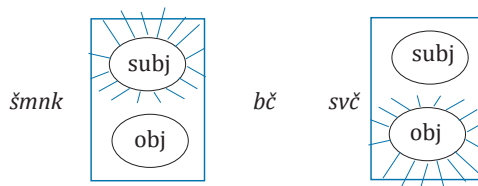
perdavimo metu. Šią informaciją sakinyje perteiks vėliava „praes“ (sutrumpinus lot. *praesens* ‘dabartinis’):

$^1\text{šmnk}^{\text{subj}}$ $b\check{c}^{\text{praes}}$ $>^1\text{sv}\check{c}^{\text{obj}}$

Palyginus su pirmuoju variantu (*šmnk bč svč*), matyti, kad pasaulio fragmento atspindžiai – žodžiai – apaugo lyg papildomais požymiais, kuriuos čia dėliojome tarytum savo nuožiūra – norėdami tiesiog pateikti daugiau informacijos apie nusakomą situaciją. Iš tiesų kalbose tokie požymiai nurodomi ne laisvai, o laikantis konkrečios komunikacinės sistemos principų – panašiai kaip kalbos turi žodžių tvarkos modelius, taip jose egzistuoja ir šių *privalomų* pranešimo požymių sistemos, vadinamos **gramatinėmis kategorijomis** (angl. *grammatical category*). Kol kas neminėkime konkrečių kategorijų pavadinimų ir pabandykime išsiversti sąlyginiais. Sakysim, mūsų pavyzdyje daiktavardžiai, kuriuos prisijungia tranzityvinis veiksmazodis, privalo gauti vieną iš dviejų požymių: „subj“ arba „obj“. Todėl kol kas kalbėsime apie kategoriją, turinčią tik du narius – įsivaizduokime ją kaip šviesoforą su dviem signalais:

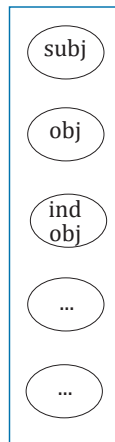
Ką tas šviesoforas nusako? Situacijos dalyvio vaidmenį, tad tarkime, kad tai gramatinė *vaidmens* kategorija su dviem nariais, kuriuos toliau vadinsime **gramatinėmis reikšmėmis** (angl. *grammatical meaning*). Iš čia matyti, kad gramatinė kategorija – tai privalomųjų požymių sistema, o gramatinė reikšmė – konkretus tos sistemos narys. Mūsų pavyzdyje privalomumas reiškia, kad kiekvienas daiktavardis, vaizdžiai tariant, privalo nešiotis štai tokį šviesoforą ir kurdami pranešimą turėsime įjungti *vieną* iš reikiamų šviesų:

Žodį *vieną* (iš šviesų) reikėjo pabrėžti todėl, kad tai svarbi gramatinės kategorijos ypatybė: keli signalai šiuose šviesoforuose negali būti įjungiami kartu ir visada pasirenkamas tik vienas iš jų. Juk pagalvokite, kas būtų, jei mūsų pavyzdyje po *šmnk* ižiebtume ir „subj“, ir „obj“ – taip ir liktų neaišku, koks tos *šeimininkės* vaidmuo – panašiai kaip

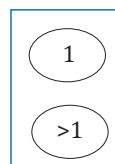
neaišku, ką reiškia sugedęs šviesoforas, kuriame vienu metu dega ir raudonas, ir žalias signalas. Be to, būtinybė rinktis tik vieną elementą padeda nustatant ir gramatinių kategorijų sudėtį: jei viename elemente (pavyzdžiui, žodyje) kartu pažymimos, sakysim, dvi reikšmės, tai jos ir priklauso dviem skirtingoms kategorijoms.

Kaip jau žinome iš ankstesnio poskyrio, vaidmenų gali būti gerokai įvairesnių – ne vien subjekto ir objekto – todėl ir šviesoforai konkrečiose kalbose taip pat būna didesni, bet mes pridėkime tik netiesioginio objekto šviesą („ind obj“), o kelis kitus signalus palikime tuščius, ir tada šią kategoriją galima įsivaizduoti jau taip:

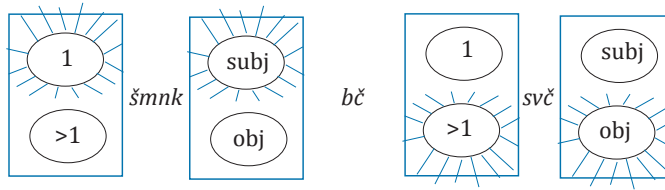

Iš čia matyti, kad gramatinėms kategorijoms būdinga tai, kad jų nariai turi ką nors bendro – mūsų pavyzdyje tie bendrieji genai yra tai, kad šios gramatinės reikšmės žymi ne bet ką (ar vis kokį kitą požymį), o būtent daiktavardžio (NP) vaidmenį. Žinoma, tas bendrumas yra laipsniška ypatybė ir kartais gramatinės kategorijos nariai (gramatinės reikšmės) vienas nuo kito gali gerokai skirtis.

Dabar sukonstruokime kiekio kategorijos šviesoforą, kuris iš pradžių taip pat turės dvi anksčiau minėtas reikšmės: „1“ ir „>1“:

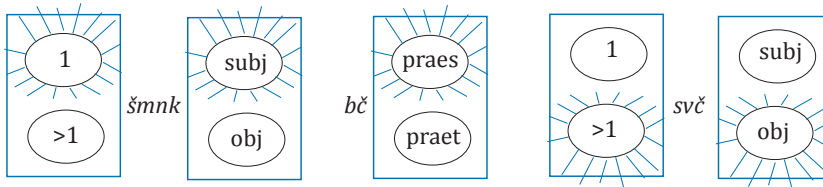

Prikabinkime jį prie daiktavardžiu ir ijunkime reikiamas šviesas:

Dabar grįžkime prie predikato – kol kas jis turėjo bevardę kategoriją, kurią pavadinkime jau tradiciškai – laiku – ir pridėkime dar vieną gramatinę reikšmę, nurodančią, kad veiksmas galėjo vykti ir anksčiau – „praet“ (lot. *praeteritus* ‘praėjęs, būtas’):

Ir galų gale išverskime tuos signalus į įprastinę lietuvių kalbą:

Šeimninė bučiuoja svečius.

Baigdami dar sykį pakartokime labai svarbią gramatinių kategorijų ypatybę – jų šviesoforai veikia *privalomai*, todėl negalime palikti jų neįjungę – viena iš kategorijos šviesų būtinai turi degti, antraip pranešimas bus nebaigtas ir techniškai netvarkingas (tokių pranešimų nemažai sukuriame, kai mokomės kalbų ir, pavyzdžiui, vietoj nežinomos veiksmožodžio formos tiesiog įspraudžiame bendratį, praleidžiame artikelius ir pan.). Kitas svarbus dalykas yra štai koks: gramatinių kategorijų (= privalomai turimų šviesoforų) kiekis ir jų sandara (= turimi šviesoforo signalai) kalbose, kaip matysime iš tolesnių poskyrių, gerokai skiriasi. Vienose kalbose tų šviesoforų visai mažai, o kitoje – daug; vieni šviesoforai turi minimalų šviesų skaičių (dvi), kiti – didelį (kartais net daugiau nei 20). Kita vertus, be to, kad pačios kategorijos ir jų reikšmės kalbose akivaizdžiai kartojasi – skiriasi tik turimi jų rinkiniai. Galų gale trečias reikšmingas dalykas yra tas, kad gramatinės kategorijos glaudžiai susijusios su tam tikromis žodžių klasėmis – juk ir mūsų pavyzdyje vienokius šviesoforus kabinome prie daiktavardžių, o jau visai kitokį – prie veiksmožodžio. Todėl tolesniuose poskyriuose gramatinės kategorijos bus aptariamos pagal kalbos dalis – skiriant du svarbiausius būrius: daiktavardinių ir veiksmožodinių kategorijų; pabaigoje trumpai bus aptartas būdvardžio ir prieveiksmio kategorijų klausimas.

Apibendrinkime

Mūsų konstruktoriuje atsirado naujas informacinis sluoksnis – tai **gramatinės kategorijos** – privalomųjų pranešimo požymių sistemos, kurių nariai vadinami **gramatinėmis reikšmėmis**. Gramatinės reikšmės priklauso tai pačiai kategorijai tada, kai jų negalima pažymėti vienu metu ir kai privaloma rinktis vieną iš jų⁴⁹. Gramatinėms kategorijoms būdinga tai, kad į jas jungiasi artimės prigimties (panašiu pagrindu skiriamos) gramatinės reikšmės, bet tai nėra būtina kategorijų ypatybė. Konkretios kalbos skiriasi ir turimomis gramatinėmis kategorijomis, ir jų sudėtimi, bet, nepaisant to, ir pačios gramatinės kategorijos, ir gramatinės reikšmės (panašiai kaip žodžių tvarkos modeliai) kalbose kartojasi.

Ką dar čia paskaičius?

Apie gramatinių reikšmių ir kategorijų sampratą galite pasiskaityti, pavyzdžiui, Vladimiro Plungiano *Gramatinių kategorijų tipologijos* pirmajame tome⁵⁰, žr. 1.1.1 („Gramatinės ir negramatinės reikšmės“) ir 1.1.2 („Būtinumo sąvoka gramatikoje“) – atkreipkite dėmesį į tai, kaip nuosekliai atskleidžiama būtinumo kriterijaus svarba. Kartu norėtusi perspėti, kad skaitydami literatūrą galite susidurti su atvejais, kai vietoj (*gramatinė*) reikšmė sakoma tiesiog *kategorija* ir, pavyzdžiui, kalbama ne tik apie *skaičiaus kategoriją* (angl. *category of number*), bet ir apie *daugiskaitos kategoriją* (angl. *category of plural, category 'plural'*) ar pan. Pastaruoju atveju omenyje turima mūsų *gramatinė (daugiskaitos) reikšmė*, kuri yra *skaičiaus kategorijos* narys (žr. 4.2.2).

4.2. DAIKTAVARDŽIO GRAMATINIŲ KATEGORIJŲ APŽVALGA

4.2.1. LINKSNIS

Ankstesniuose poskyriuose jau ne sykį buvo užsiminta, kad pranešimuose reikia vienaip ar kitaip pažymėti situacijos dalyvių vaidmenis. Kaip jau matėme, vienas iš būdų tai padaryti yra paprasčiausiai pasinaudoti žodžių tvarka: sakysim, kalboje gali veikti principas, kuris sako, kad NP, einantis prieš predikatą, bus subjektas, o NP, einantis po jo – tiesioginis objektas (tai SVO modelis, prisiminkime mūsų dirbtinį pavyzdį: *šmnk bč svč*). Kitas būdas, kurį irgi matėte, yra pasitelkti tam tikrus apčiuopiamus žymiklius (juos vaizdumo dėlei vadinome vėliavomis ir šviesoforo signalais), kurie tą vaidmenį ir parodytų – štai tokie NP vaidmens žymikliai kalbotyroje vadinami **linksniais** (angl. *case*).

49 Omenyje turimas konkretus pranešimo elementas (pavyzdžiui, žodis), kuriam reikia parinkti vieną iš kategorijos reikšmių. Suprantama, tos pačios kategorijos (ir gramatinės reikšmės) sakinyje gali kartotis – lygiai tiek, kiek kartojasi ir elementai, kuriuose tas kategorijas privaloma žymėti.

50 Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“, 2010.

Linksniai pasaulio kalbose gali būti žymimi įvairiais būdais – bendrai apie gramatinių kategorijų raiškos galimybes kalbėsime vėliau (žr. 4.5), o dabar užsiminsime tik apie du variantus: (1) žymėjimą atskiru žodžiu ir (2) žodžio dalimi, palyginkite:

(1) *That's one small step for a man, one giant leap for mankind*⁵¹.

(2) *Žmog-ui – tai tik žingsnelis, o žmonij-ai – milžiniškas šuolis.*

Antrajame sakinyje daiktavardžių *žmog-us* ir *žmonij-a* vaidmenys žymimi žodžių dalimis⁵², o pirmajame tas pats padaryta pasitelkus prielinksni *for*. Kai kalbama apie linksni, dažniausiai omenyje vis dėlto turima raiška pačiame tą linksni turinčiame žodyje (kaip (2) sakinyje), o ne atskirai nuo jo (kaip (1) sakinyje), bet aiškumo dėlei gali būti pabrėžiama, kad kalbama būtent apie **morfologinį** (t. y. iš žodžio formos matomą)⁵³, o ne kitaip reiškiamą **linksni**.

Morfologinio linksnio kategorijos kalba gali ir visai neturėti, bet tada NP vaidmenys perteikiami kitais būdais – pavyzdžiui, žodžių tvarka arba adpozicijomis. Vien žodžių tvarka S ir O žymimas, sakysim, **vietnamiečių** kalboje, palyginkite⁵⁴:

(3) [*bà chủ nhà*] *đang hôn* [*khách*].
 Šeimininkė bučiuoja svečias
 'Šeimininkė bučiuoja svečią.'

(4) [*khách*] *đang hôn* [*bà chủ nhà*].
 Svečias bučiuoja šeimininkė
 'Svečias bučiuoja šeimininkę.'

Kita vertus, yra kalbų, turinčių ir labai išplėtotą linksnio kategoriją, kurią sudaro net apie 20 narių (taip, sakysim, yra **vengrų** kalboje). Kad susidarytume bendrą vaizdą, galime pasiremti **tyrimo, apimančio 261 kalbą, duomenimis**: iš čia matyti, kad šimte šio sąrašo kalbų (38,31 %) linksnis morfologiškai visai nežymimas, o iš kalbų, kur toks žymėjimas vartojamas, daugiausia yra tokių (iš viso 37, arba 14,17 %), kai linksnio kategorija turi 6–7 narius (kaip, beje, yra ir lietuvių kalboje).

Dabar pabandykime pažiūrėti, kokioms gi yra konkrečios tų linksnių reikšmės, kurios žmogaus komunikacinių sistemų istorijoje pasirodė tokios svarbios, kad jas esame verčiami būtinai pažymėti. Daugiausia dėmesio čia nusipelno vadinamieji **pagrindiniai vaidmenys** (angl. *core relations*), kuriems priskiriami mūsų seni pažįstami **subjektas** ir **tiesioginis objektas**. Linksnio kategorijoje šiuos vaidmenis perteikiantys elementai (gramatinės réikšmės) gali būti vadinami **nominatyvu** (vardininku, angl. *nominative*) ir **akuzatyvu** (galininku, angl. *accusative*). Apie tai, kodėl sakinyje svarbu (ir patogu)

51 Neilo Armstrongo žodžiai apie pirmąjį savo žingsni Mėnulyje.

52 Jas kalbotyroje įprasta atskirti brūkšneliais.

53 Angl. *morphological case*.

54 Nuoširdžiai dėkoju Vladimirui Plungianui, parūpinusiam šių sakinių vertimą.

pažymėti subjektą ir tiesioginį objektą, čia jau nekartosime, bet atskirai aptarsime klausimą, kodėl ką tik reikėjo sakyti „gali būti vadinami“. Dalykas tas, kad ne visose kalbose į situacijas, kurias nusako tranzityviniai ir intransityviniai veiksmažodžiai, žiūrima vienodai. Pažvelkime į štai tokius **djirbalų** kalbos pavyzdžius⁵⁵:

(1)	<i>ɲuma</i>
tėvas+ABS ⁵⁶
S
'tėvas grįžo'	<i>banaganʷu</i>
grįžo
V	
(2)	<i>yabu</i>
motina+ABS
S
'motina grįžo'	<i>banaganʷu</i>
grįžo
V	
(3)	<i>ɲuma</i>
tėvas+ABS
O
'motina pamatė tėvą'	<i>yabu-ɲgu</i>
motina-ERG ⁵⁶
S	<i>buran</i>
pamatė
V
(4)	<i>yabu</i>
motina+ABS
O
'tėvas pamatė motiną'	<i>ɲuma-ɲgu</i>
tėvas-ERG
S	<i>buran</i>
pamatė
V

Pirmiausia atkreipkime dėmesį į tai, kad žodžių tvarka (3) ir (4) pavyzdyje mums gali būti neįprasta: iš pradžių eina tiesioginis objektas, po to – subjektas, o pabaigoje – predikatas (OSV). Dabar įdomiausioji dalis: (1) ir (2) pavyzdyje intransityviniai veiksmažodžiai prisijungė subjektus (*ɲuma* 'tėvas' ir *yabu* 'motina'), o (3) ir (4) pavyzdyje tie patys žodžiai jau yra tiesioginiai objektai, bet jų forma nepasikeitė – vėl *ɲuma* ir *yabu*! Kas čia darosi? Maža to, tranzityvinių veiksmažodžių subjektų forma kaip tik pasikeitė: *yabu-ɲgu* ir *ɲuma-ɲgu*. Stebėtis nėra ko, nes šios kalbės logika skiriasi nuo mūsų gerai mokamos lietuvių: čia tiesioginis objektas ir intransityvinio veiksmažodžio subjektas žymimi vienodai (tuo pačiu linksniu – **absoliutyvu**, angl. *absolutive*⁵⁷, sutrumpintai ABS), o tranzityvinio veiksmažodžio subjektas nuo jų skiriasi (gauna kitą linksnį – **ergatyvą**,

55 Robert M. W. Dixon, *Ergativity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 10.

56 Santrumpos reikšmę netrukus išsiaiškinsime (tai tam tikras linksnis).

57 Kaip matyti iš pavyzdžių, negalime atskirti žodžio dalies, kuri žymėtų absoliutyvą. Tai labai įdomus ir gana dažnas atvejis, kai apčiuopiamo rodiklio nebuvimas duoda tam tikrą signalą. Jei tęstume šviesoforo metaforą, tai prilygtų jo išjungimui, tik, aišku, reikia suprasti, kad išjungimas turėtų būti sutartinai laikomas irgi vienu iš signalų. Kitaip tariant, šiuo atveju negalima manyti, kad čia tiesiog išsisukame nuo reikšmės žymėjimo – tai neįmanoma, juk susitarėme, kad gramatinės reikšmės yra tokie požymiai, kurie pranešime žymimi būtinai. Kad būtų aiškiau, kalbininkai kartais prirašo nulį (∅) ten, kur tam tikro rodiklio laukiame (pavyzdžiui: *ɲuma-∅*, *yabu-∅*) ir sako, kad tokiu atveju pasinaudota nuliniu žymėjimu (angl. *zero marking*).

angl. *ergative*, sutrumpintai ERG⁵⁸). Lietuvių kalboje yra atvirkščiai: ir intransityvinio, ir tranzityvinio veiksmažodžio subjektai žymimi vienodai (nominatyvu), o štai tiesioginis objektas gauna kitą linksnį (akuzatyvą):

(5)	<i>Mam-a</i>	<i>grįžo</i>	
	S	V	
(6)	<i>Dukr-a</i> ⁵⁹	<i>grįžo</i>	
	S	V	
(7)	<i>Mam-a</i>	<i>pamatė</i>	<i>dukr-q</i>
	S	V	O
(8)	<i>Dukr-a</i>	<i>pamatė</i>	<i>mam-q</i>
	S	V	O

Iš tokio palyginimo aiškiai matyti, kad negalime kalbėti apie subjekto ir tiesioginio objekto linksnius apskritai – jie labai glaudžiai susiję ir su veiksmažodžio tranzityvumu. Todėl pagal tai, kaip kalbos surikuoja savo linksnius tiems vaidmenims žymėti, skiriamos **akuzatyvinės kalbos**⁶⁰ (turi specialų tiesioginio objekto linksnį – akuzatyvą, o tranzityvinių ir intransityvinių veiksmažodžių subjektus surikuoja į vieną gretą ir žymi vienodai – nominatyvu) ir **ergatyvinės kalbos**⁶¹ (turi specialų tranzityvinio veiksmažodžio subjekto linksnį – ergatyvą), o intransityvinį subjektą ir tiesioginį objektą surikuoja į vieną gretą – žymi vienodai). Pagal **rikiuotės** (angl. *alignment (of case marking)*) ypatumus gali būti skiriama ir daugiau tipų, bet jie yra jau už mūsų pokalbio ribų⁶².

Dabar prisiminkime, kad poskyrio pradžioje buvo užsiminta apie kalbas, kurios turi gana dideles linksnių sistemas – trumpai pasiaiškinkime, nuo ko gi jos taip išsipučia. Pirmiausia reikia pasakyti, kad linksnio sistemą sudėtingesnę padaro ir tokie gerai jums pažįstami, tik čia neaptarti nariai, kaip kilmininkas (**genityvas**, angl. *genitive*), žymintis priklausomybę, naudininkas (**datyvas**, angl. *dative*), žymintis gavėją, įnagininkas (**instrumentalis**, angl. *instrumental*), perteikiantis priemonę, ir kai kurie kiti linksniai. Vis dėlto dažniausiai didžiosios linksnių sistemos išsiskiria ne šiais nariais, o tuo, kad morfologiškai gali pažymėti įvairiausius **erdvės vaidmenis**. Kad būtų aiškiau, pažiūrėkime į lietuvių kalbą, nes jos istorija šiuo požiūriu labai įdomi. Dabar turime tik vieną pagrindinį erdvės linksnį – vietininką (**inesyva**, angl. *inessive*), kuriuo nusakome buvimą kur nors, pavyzdžiui:

Sėdžiu vynin-ėj(e).

58 Ergatyvas čia jau turi apčiuopiamą rodiklį – tai žodžio dalis *-ŋgu*.

59 Galima būtų rašyti ir *tėv-as* (juk tai irgi vardininkas), bet pavyzdžio aiškumo dėlei vienas daiktavardis pakeistas, kad net linksnio rodikliai visiškai sutaptų.

60 Angl. *accusative language*.

61 Angl. *ergative language*.

62 Apie juos galima **trumpai pasiskaityti** čia, t. p. žr. ir **žemėlapi**.

Anksčiau, kaip žinote, gyvenimas visada buvo geresnis, todėl lietuviai vartojo net keturis erdvės linksnius! Vieną jų retkarčiais pasitelkiame dar ir šiandien, kai norime nusakyti judėjimą į kokią nors erdvę – nors nebūtinai tą linksnį patys vartojate, bet tikrai turėtumėte suprasti, kas čia sakoma:

Einu vynin-én.

Tai einamasis vidaus vietininkas, arba **iliatyvas** (angl. *illative*). Kitų dviejų erdvės linksnių jau nebevartojame: jie nusako ėjimą ar buvimą prie ko nors. Sakysim, senovės lietuvis galėjo pasakyti, kad *sėdi vynin-eip(i)* (jei jis yra ne viduje, o tik prie jos) ir *eiti*⁶³ *vynin-ėsp(i)* (jei jis dar tik eina jos link). Todėl ankstesnė lietuvių morfologinių erdvės linksnių sistema buvo keturnarė:

iliatyvas	(<i>eimi</i> ⁶⁴) <i>vynin-én(a)</i>	inesyvas	(<i>sédžiu</i>) <i>vynin-ėj(e)</i>
aliatyvas	(<i>eimi</i>) <i>vynin-ėsp(i)</i>	aliatyvas	(<i>sédžiu</i>) <i>vynin-eip(i)</i>

Ilgainiui dalį šios sistemos narių lietuviai ėmė vartoti vis rečiau – po truputį juos keitė prielinksniniai junginiai (PP), todėl dabar liko tik vienas pagrindinis morfologinis erdvės linksnis (šalia labai reto iliatyvo):

(iliatyvas)	(<i>einu</i>) <i>į vyninę / vynin-én</i>	inesyvas	(<i>sédžiu</i>) <i>vynin-ėj(e)</i>
	(<i>einu</i>) <i>prie vyninės</i> ⁶⁵		(<i>sédžiu</i>) <i>prie vyninės</i>

Sistemų su dideliu linksnių skaičiumi erdvės posistemis būna dar labiau išplėtotas, sakysim, estai ir **suomia** turi jau šešianarę sistemą, kur morfologiškai žymimas judėjimas *nuo* ko nors, pavyzdžiui, paviršiaus (*Pakilau nuo kėdės* = est. *Tõusin tooli-lt*, tai **abliatyvas**, angl. *ablative*) ir judėjimas *iš* tam tikros erdvės (*Išėjau iš vyninės* = est. *Väljusin veinibaari-st*, tai **eliatyvas**, angl. *elative*). Taip pridėdant vis naujus buvimo ir slinkties erdvėje aspektus linksnio sistema gali išaugti iki įspūdingo dydžio – ja stebėtis nereikėtų, nes, kaip matyti iš lietuvių kalbos raidos (ir, beje, pirmojo šio poskyrio pavyzdžio), tai, kas vienoje kalboje žymima morfologiniu linksniu, kitoje gali būti perteikiama kitaip – adpozicijomis.

63 Tai senesnė veiksmožodžio forma, atitinkanti mūsų dienų *eina*. Aišku, visas žodžių junginys vis tiek atrodo dirbtinai, nes žodis *vyninė* palyginti naujas, žinomas tik nuo XX a. pradžios.

64 = *einu*.

65 Jei *einu prie vyninės* skamba neįprastai, galvokite apie tokius pavyzdžius, kaip *einu prie ežero, jūros* ir pan.

Apibendrinime

Linksnis – tai daiktavardinio junginio (NP) vaidmens žymiklis. Jei jis matomas iš žodžio formos, kalbame apie **morfologinį linksnį**, bet turime nepamiršti, kad informaciją apie vaidmenis galima perteikti ir kitais būdais – žodžių tvarka arba adpozicijomis. **Pagrindiniai vaidmenys** – subjektas ir tiesioginis objektas – gali būti žymimi laikantis skirtingų principų. **(1)** Jei kalba linksnius surikiuoja taip, kad intranzityvinio ir tranzityvinio veiksmažodžio subjektą žymi vienodai (nominatyvu), o tiesioginį objektą – kitaip (akuzatyvu), sakome, kad tai **akuzatyvinė** kalba. **(2)** Jei vienodai žymimas intranzityvinio veiksmažodžio subjektas ir tranzityvinio veiksmažodžio objektas (absoliutyvu), bet kitaip (ergatyvu) pažymimas tranzityvinio veiksmažodžio subjektas, tada susiduriame su **ergatyvine** kalba. Didelės linksnių sistemos paprastai pasižymi išplėtotais **erdvės linksnių** posistemiais, kuriuos kitose kalbose gali atitikti adpoziciniai junginiai.

Ką dar čia paskaičius?

Tallerman knygoje linksnio kategorija pristatoma labai trumpai (žr. 2.3.3.4, „Case“) ir plačiau aptariami tik pagrindinių vaidmenų žymėjimo (linksnių rikiuotės) modeliai (žr. 6.3, „Case systems“ – čia minimos ir vadinamosios dalinės sistemos, angl. *split systems*). Norintiems į linksnio kategoriją pasigilinti labiau galima rekomenduoti knygą lakonišku pavadinimu – *Case*, parengtą Barry J. Blake'o⁶⁶ – pradėkite nuo įvadinio (pirmojo) skyriaus, vėliau eikite prie penktojo – „Survey of case marking“ (jei ergatyvinių sistemų analizė kol kas atrodo sudėtinga, 5.2 poskyrį („Organisation of the core“) galite iš pradžių praleisti⁶⁷; jei susidomėjote erdvės linksniais, tada eikite tiesiai prie nedidelio, bet informatyvaus 5.6 poskyrio – „Local cases“).

4.2.2. SKAIČIUS

Aiškindamiesi, kas yra gramatinė kategorija, tam tikru etapu naudojomės štai tokiu pavyzdžiu:

šmnk^{subj} bč svč^{obj}

Jei jį bandytume perteikti lietuviškai ar kita panašia kalba, būtume priversti pažymėti ne tik situacijos dalyvių vaidmenis (linksnius), bet ir kai ką daugiau – adresatui suteikti informacijos apie jų kiekį. Tiesa, ta informacija būtų labai apytikrė: kalbant lietuviškai, daiktavardžio forma gali signalizuoti, kad ja žymimas dalyvis yra arba pavienis (*šeiminink-ė*), arba sudaro grupę (*sveči-us*). Tokia gramatiškai (t. y. būtinai) perteikiama kiekio informacija kalbotyroje vadinama **skaičiumi** (angl. *number*), jos vienetinė reikšmė – **vienaskaita** (angl. *singular*), o grupinė – **daugiskaita** (angl. *plural*). Skaičiaus reikšmių gali

66 Cambridge: Cambridge University Press, 2001 (2nd ed.).

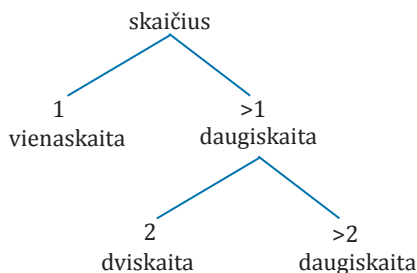
67 Arba atvirkščiai: jei ergatyvumas jus sudomino, imkitės vienoje iš ankstesnių išnašų nurodytos Dixono knygos.

būti ir daugiau (apie tai – kiek vėliau), bet jau dabar matyti, kad pats kategorijos pavadinimas nėra visai tikslus, juk čia kalbame tik apie tam tikras kiekio grupes, kurių reikšmės yra „vienas“ (1) arba „daugiau nei vienas“ (>1). Tikslesnė kiekio informacija kalbose gali būti perteikiama kitaip – specialia žodžių klase – **skaitvardžiais** (angl. *numeral*). Be to, reikia pasakyti, kad ne visos pasaulio kalbos ir ne visada skaičių žymi privalomai, bet tai jokių būdu nereiškia, kad tokiomis kalbomis kalbantieji nemato skirtumo tarp pavienio daikto ir daiktų grupės – tiesiog tos komunikacinės sistemos susiklostė taip, kad neverčia aprašomų objektų (paprastai – dalies jų) būtinai įvertinti kiekio požįriu⁶⁸.

Minimali skaičiaus kategorija, suprantama, susideda iš dviejų narių (vienaskaitos ir daugiskaitos), tad dabar pasižiūrėkime, kaip objektai gramatiškai gali būti kvantifikuojami dar smulkiau. Pirmiausia galima specialiai pažymėti du objektus – tai **dviskaita** (angl. *dual*), kuri anksčiau vartota ir lietuvių kalboje:

Šeimīnink-ė bučiuoja sveči-u.

Forma *sveči-u* čia žymi ne mums dabar įprastą įnagininką, o galininką ir kartu informuoja, kad objektas ne pavienis, o porinis⁶⁹. Dviskaita yra daugiskaitos porūšis, todėl trinarės (vienaskaitos, dviskaitos ir daugiskaitos) skaičiaus kategorijos sandarą hierarchiškai galima įsivaizduoti taip:

Natūraliosiose kalbose vienaskaitos posistemis nėra kaip nors smulkinamas (t. y. nežinoma *gramatinės* reikšmės, kuri reikštų, pavyzdžiui, ‘pusė’), o daugiskaita jau kas kita. Ten gali būti skiriama ne tik dviskaita, bet ir **triskaita** (angl. *trial*) arba – tai labai įdomu – **paukalis** (angl. *paucal*), arba keliaskaita⁷⁰, nurodanti nedidelį (kiekvienoje kalboje konkrečiai apibrėžtą) kiekį. Pastaroji gramatinė reikšmė vartojama, pavyzdžiui, **baisų** kalboje, kur daiktavardžio pabaigoje einantis elementas rodo, kiek yra objektų – vienas, keli (nuo 2 iki 6) ar daugiau⁷¹:

68 Apie tokius atvejus žr. Greville G. Corbett, *Number*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 70–75.

69 Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tą informaciją perteikti galėjo daiktavardžio forma pati viena, be skaitvardžio.

70 Dar galėtume sakyti *mažaskaita*.

71 Pavyzdžių šaltinis: Greville G. Corbett, *Number*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 11.

- (1) *lubán-titi* *foofe*
liūtas-SG stebėjau
'Stebėjau liūtą.'
- (2) *luban-jaa* *foofe*
liūtas-PAUCAL stebėjau
'Stebėjau keletą liūtų.'
- (3) *luban-jool* *foofe*
liūtas-PL stebėjau
'Stebėjau daug liūtų.'

Ši kalba labai įdomi ir tuo, kad jei daiktavardis negauna jokio skaičiaus rodiklio, tai reiškia, kad juo žymimas objektas tiesiog atsiduria už skaičiaus ribų – t. y. kalbėtojas objektą nurodo, bet visiškai jo nekvantifikuoja – jam tai nesvarbu, o ir kalba šiuo atveju neverčia to daryti. Pavyzdžiui, šiame sakinyje tiesiog informuojama, kas buvo stebėjimo turinys, ir tiek⁷²:

- (4) *lúban* *foofe*

Jį išversti į mums žinomesnes kalbas tiesiog neįmanoma, nes jose esame paprasčiausiai verčiami pasakyti, kiekgi buvo tų stebimų objektų!⁷³

Apibendrinkime

Gramatinė **skaičiaus** kategorija nurodo situacijos dalyvio priklausymą tam tikrai kiekio grupei. Dažniausios gramatinės skaičiaus reikšmės yra **vienaskaita** (kiekio grupė „vienas“) ir **daugiskaita** („daugiau nei vienas“), retesnės – **dviskaita** („2“), **triskaita** („3“) ir **keliaskaita** („keletas“).

Ką dar čia paskaičius?

Geriausia knyga besidomintiems skaičiaus kategorija jau buvo nurodyta išnašoje – tai Corbetto darbas *Number*, žr. pirmiausia 2 sk. – „Meaning distinctions“.

4.2.3. KLASĖ (GIMINĖ)

Sakykime, kad kuriant pranešimą mums prireikė NP, kurio pagrindinis dėmuo yra daiktavardis *fojė*, o jį reiktų apibūdinti koku nors būdvardžiu, einančiu pažyminio pozicijoje. Pagalvokite – ką įrašytumėte vietoj brūkšnio štai tokia sakinyje:

Susitikome erdv____fojė.

⁷² Tokia forma priskiriama vadinamajam bendrajam skaičiui, angl. *general number* (pavyzdys teikiamas iš to paties šaltinio).

⁷³ Norint suprasti tos formos esmę, galima galvoti apie lietuvių (ar kitos panašios kalbos) bendratį: pasitelkę ją irgi tiesiog nurodome veiksmą kaip tokį – atsiriboję nuo laiko, nuosakos ir asmens kategorijų.

Akivaizdu, kad turime tik dvi galimybes – arba *erdvi-oje*, arba *erdvi-ame* – kurias kol kas pažymėkime „I“ ir „II“. Lietuvių kalba verčia pasirinkti vieną iš jų, panašiai kaip pasibaigęs kuras mus verčia degalinėje žinoti, ar reikia benzino, ar dyzelino – antraip toliau važiuoti negalėsime. Kaip automobilio atveju degalai priklauso nuo variklio tipo, taip ir daiktavardiniame junginyje viską lemia pagrindinis dėmuo – daiktavardis. Vadinasi, kai svarstėme, kokia būdvardžio forma mūsų NP tiktų, iš tiesų galvojome apie daiktavardį – kokiai **klasei** jis priklauso – ar „I“ (sakykim, „benzinas“), ar „II“ („dyzelinas“). Šiuo atveju net nesvarbu, katrą formą – *erdvi-oje* ar *erdvi-ame* – galų gale pasirinksime, svarbu tai, kad daiktavardis *fojė* mūsų kalbinę sąmonę šiek tiek įklampino ir leido tarytum sulėtintai pasižiūrėti į būdvardžio formos parinkimo klausimą. Jei kalba turi mechanizmą, kuris verčia būdvardžio⁷⁴ formą parinkti pagal su juo susijusį daiktavardį, sakoma, kad toje kalboje yra gramatinė **giminės**, arba **daiktavardžio klasės**, kategorija (angl. *gender, noun class*)⁷⁵. Kaip ir kitų kategorijų atveju, čia vėl pabrėšime, kad pasaulyje yra nemažai kalbų, kurios giminės kategorijos visiškai neturi, o kitos – priešingai – naudojami gana sudėtingomis sistemomis, kurias sudaro net iki dvidešimties skirtingų klasių⁷⁶. **Tyrimas, atliktas remiantis 257 kalbų duomenimis**, rodo, kad daugiau nei pusė jų (56,42 %) apskritai neturi giminių sistemų, o iš tų, kurios ją turi, dažniausiai (44,64 %) pasitaiko kategorijos, sudarytos iš dviejų narių (kaip antai lietuvių).

Iš pradžių pasižiūrėkime į paprastą, bet labai įdomų **tamilų** kalbos atvejį⁷⁷. Norėdami pasakyti, kokiai klasei priklauso šios kalbos daiktavardis, pirmiausia turėsime atsakyti į klausimą, ar jo žymimas objektas yra mąstanti (racionali) būtybė. Jei ne, tą daiktavardį priskiriame „niekatrajai“ giminei (tai gyvūnai ir negyvieji objektai), jei taip, tada dar turime atsakyti į klausimą, kokia tos mąstančios būtybės lytis – vyras ar moteris. Čia, aišku, galėtų kilti toks klausimas: kodėl dvi pastarosios giminės nėra paprasčiausiai priskiriamos tiesiog žmonėms? Dalykas tas, kad į tas klases pagal lytį skirstomos ir dievybės, kurios, suprantama, yra mąstančios būtybės. Kaip matyti, tamilų klasių sistema labai aiški: jei norite nustatyti daiktavardžio giminę, turite žiūrėti į jo reikšmę ir, uždavę du klausimus (*Ar mąsto? Vyras ar moteris?*), gausite vieną iš trijų klasių.

Mokantis tamilų kalbos, jos giminių sistemą perprasti turėtų būti visai nesunku – nepalyginsi su vargais, kuriuos žmonės patiria per **ispanų, prancūzų, rusų, vokiečių** ar kitų panašių kalbų (įskaitant ir lietuvių) pamokas. Lygindami tamilų ir ką tik čia paminėtų kalbų sistemas galime padaryti svarbią išvadą: kai kuriose kalbose **giminė aiškiai semantiškai motyvuota** (t. y. pagal daiktavardžio reikšmę galime pasakyti jo giminę), o kai kuriose – **giminės priskyrimas semantiškai motyvuotas tik iš dalies** (sakysim, ir lietuvių kalboje didžioji dauguma vyrus arba moteris nusakančių daiktavardžių bus

74 Ar kito būdvardiško žodžio, pavyzdžiui, dalyvio, skaitvardžio, rodomojo įvardžio ir pan. (kartais giminės rodiklius gali gauti ir predikatai).

75 Toliau abi šios sąvokos vartojamos kaip sinonimai, tik norėtųsi pabrėžti, kad *klasė* labai gerai atskleidžia aptariamą kategorijos esmę: juk čia objektus *klasifikuojame*, priskiriame tam tikroms *klasėms*.

76 Tiek jų yra **Nigerijos fulų** kalboje, žr. **šį aprašą** su tolesnėmis nuorodomis.

77 Remiantis Greville G. Corbett, *Gender*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 8–9.

atitinkamų giminių, bet atvirkščiai pasakyti jokiū būdu negalime, pavyzdžiui: jei daiktavardis vyriškosios giminės, tai jis nusako vyriškosios lyties būtybę). Panaši situacija ir pietų Afrikoje vartojamose **bantu** kalbose: nors ten daiktavardžio klasių gali būti **skiriama nuo 7 iki 10**, bet aiškios semantinės motyvacijos nėra, galima nurodyti tik tam tikrus reikšminius branduolius. Jie čia mums įdomūs dėl kitokios motyvacijos – juk iki šiol kalbėjome tik apie mąstymą, vyriškumą ir moteriškumą, o ten skiriamieji požymiai visai kitokie⁷⁸, sakysim, augalų pavadinimai paprastai priklauso 3/4 klasei⁷⁹, vaisių – 5/6, gyvūnų – 9/10, pailgų objektų – 11/10, mažų objektų – 12/13. Bet, panašiai kaip ir kitose kalbose, kur veikia tik dalinė semantinė motyvacija, griežtumo nėra, pavyzdžiui, nei visi 3/4 klasės daiktavardžiai yra augalai, nei visi augalai priklauso tai klasei.

Apibendrinkime

Jei kalboje su daiktavardžiu sintaksiškai susijusio būdvardžio (ar kito žodžio) forma priklauso nuo to daiktavardžio, tai reiškia, kad tos kalbės daiktavardžiai turi **gramatinę klasės (giminės) kategoriją**. Kitaip nei daugelio kitų gramatinių kategorijų atveju, klasės raiškos esmė glūdi ne pačiame jos turėtojyje (daiktavardyje), o su juo susijusiuose žodžiuose (kurių formą tas daiktavardis nulemia). Daiktavardžio klasių sistema gali būti **semantiškai motyvuota visiškai** (priklausymas klasei priklauso nuo daiktavardžio reikšmės) **arba tik iš dalies** (tik dalies daiktavardžių giminę galima paaiškinti pagal jų reikšmę).

Ką dar čia paskaičius?

Daugiau žinių apie giminę galite rasti šiame poskyryje nurodytuose internetiniuose šaltiniuose, o į šią kategoriją labiau gilindamiesi remkitės jau cituotu Corbetto darbu *Gender* (šis autorius, beje, parengė ir minėtus internetinius aprašus).

4.2.4. APIBRĖŽTUMAS

Įsivaizduokime, kad į mūsų vyninę ateina naujas lankytojas, padavėjai jo nepastebi, tad šeimininkė vienam iš jų sako: „Ar matei – ten ką tik **žmogus** atėjo, ar negalėtum jo aptarnauti?“ Jei pokalbis vyktų angliškai, pranešimas galėtų skambėti taip: „Did you notice that **a man** just came in over there? Would you go serve him, please?“⁸⁰. Padavėjas pažada tuojau pat nueiti, bet šiek tiek užtrunka, po kurio laiko grįžta su meniu prie šeimininkės:

78 Tiesa, matyti, kad kalbose, kurios giminės kategoriją turi, lyties požymis apskritai labai dažnas: pavyzdžiui, iš 112 tirtų kalbų tik 28-iose lyties požymiu nesiremiam.

79 Bantu kalbų daiktavardžių klasės dažnai žymimos dviem skaičiais: pirmasis nurodo vienaskaitos derinimo modelį, o antrasis – daugiskaitos. Kitaip tariant, užrašymas „3/4“ reiškia, kad tai tokia klasė (giminė), kurios vienaskaitos modelis yra trečiasis, o daugiskaitos – ketvirtasis (o ne, pavyzdžiui, trečiasis arba ketvirtasis).

80 Nuoširdžiai dėkoju Cori Anderson, padėjusiai patikslinti šio ir kitų tekste teikiamų anglų kalbos sakinių vertimus.

„Atsiprašau – arba aš per lėtaiėjau, arba **žmogus** tiesiog persigalvojo ir išėjo“ / „I’m sorry, either I was too slow, or **the man** changed his mind and left“. Iš šios situacijos matyti, kad aprašytame pasaulio fragmente buvo pasirodęs naujas veikėjas, kurį pirmiausia pastebėjo šeimininkė, vėliau jį savo pranešime (greičiausiai kartu ir rankos ar galvos judesiu) nurodžiusi padavėjui – taigi abu tą naują veikėją identifikavo ir įsirašė atmintin. Kai padavėjas ruošė sakinį šeimininkei, į jį turėjo įtraukti tą patį abiejų jau žinomą situacijos dalyvį, tik lietuvių ir anglų kalbos čia pasielgė skirtingai: antroji *privertė tą žinomumą* sakinyje *pažymėti*, todėl prieš *man* eina tam tikras signalas – elementas *the*; kitaip yra lietuvių kalboje – čia tokie jau žinomi objektai gali būti niekaip nepažymimi, todėl tiesiog buvo pasakyta *žmogus*, nors, aišku, buvo galima ir patikslinti – *tas žmogus*. Panašiai ir pirmajame sakinyje veikėjas pokalbio dalyviams dar nežinomas (naujas), jo padavėjas identifikuoti iš ankstesnių pokalbių su šeimininke negali, todėl anglų kalboje jis pažymimas žodžiu *a*, o lietuvių kalba to nereikalauja (tiesa, ir čia galima pasitelkti žodžius *toks, vienas*, bet svarbu tai, kad jie šiuo atveju visiškai nebūtinai).

Iš aptartos situacijos ir jos kalbinio atspindžio matyti, kad pasaulyje yra kalbų, turinčių **gramatinį** (būtinąjį) **objektų identifikavimo mechanizmą**, kuri vadiname **apibrėžtumu** (angl. *definiteness*). Signalas, rodantis, kad objektas negali būti identifiкуotas (iš ankstesnio pokalbio ar kitų žinių šaltinių), vadinamas **neapibrėžtuoju** (angl. *indefinite*), o toks, kuris parodo, kad adresatas objektą galėtų identifiкуoti, – **apibrėžtuoju** (angl. *definite*). Daugelyje Europos kalbų apibrėžtumas perteikiamas specialiais žodžiais, kurie tradiciškai vadinami **artikeliais** (angl. *article*), bet jokiū būdu neturėtume galvoti, kad jei kalboje apibrėžtumas yra gramatinė kategorija, tai ten jis bus žymimas tik artikeliais. Tolesniame poskyryje (4.5) atskirai aiškinsimės, kaip gali būti reiškiamos gramatinės kategorijos, bet aiškumo dėlei pateiksime keletą pavyzdžių ir čia. Sakysim, galime pasižiūrėti, kaip įvairiose kalbose verčiamas žinomos Ernesto Hemingway’aus apysakos pavadinimas, kur yra du apibrėžti situacijos dalyviai (jie, suprantama, kūrinio neskaičiusiems ar apie jį negirdėjusiems dar nežinomi, bet iš anksto esame informuojami, kad bus kalbama apie konkrečius – apibrėžtus – veikėjus):

- (1) anglų *The Old Man and the Sea*
- (2) prancūzų *Le Vieil Homme et la Mer*
- (3) danų *Den gamle mand og hav-et*
- (4) islandų *Gamli maður-inn og haf-ið*
- (5) suomių *Vanhus ja meri*
- (6) lietuvių *Senis ir jūra*
- (7) rusų *Starik i more*

Pradėkime nuo paskutinių trijų vertimų – juose nėra jokių specialių signalų, leidžiančių suprasti, kad kalbama apie apibrėžtus objektus – to dalyko nepasakyti leidžia

(arba: neverčia pasakyti) šių kalbų gramatinės sistemos. Kitokia situacija pirmaisiais keturiais atvejais – ten apibrėžtumas žymimas privalomai. Anglų ir prancūzų kalbose, kaip matyti, ši reikšmė perduodama taip pat – atskirais žodžiais (žymimaisiais artike-liais), tik prancūziškai dar parodoma ir daiktavardžio klasė (giminė): *le* – vyriškoji ir *la* – moteriškoji. Šiek tiek kitokia padėtis danų kalboje: pirmasis NP turi žymimąjį arti-kelį *den* (jis kartu žymi ir vadinamąją bendrąją giminę vienaskaitoje), o antrasis – jau žodžio dalį, prisijungiančią pabaigoje: *-et* (ji taip pat vienaskaitoje nurodo giminę, tik šiuo atveju – niekatrąją)⁸¹. Danų kalboje laikomasi principo, kad perteikiant žymimąją apibrėžtumo reikšmę pavienis daiktavardis gauna specialią žodžio dalį (mūsų pavyzdyje *-et*), o toks, kuris turi būdvardinį **ar daiktavardinį** pažyminį – atskirą žodį (artikelį, mūsų pavyzdyje – *den*). Galop islandų kalboje abu daiktavardžiai gauna specialias žodžių dalis, iš kurių pirmoji (*-inn*) dar atspindi ir vyriškąją, o antroji (*-ið*) – niekatrąją giminę⁸².

Apibendrinkime

Apibrėžtumu laikomas gramatinis objektų identifikavimo mechanizmas: jei objektas (iš ankstesnio pokalbio ar kitų žinių šaltinių) negali būti identifikuotas, tokia apibrėžtumo reikšmė vadinama **neapibrėžtąja**, o jei identifikacija galimà, tada tai **apibrėžtoji** reikšmė. Nors dalyje kalbų apibrėžtumas perteikiamas specialiais žodžiais (artike-liais), jų su apibrėžtumu tapatinti nereikia, nes kitose kalbose ta kategorija gali būti žymima ir kitais būdais.

Ką dar čia paskaičius?

Tolesnėms studijoms rekomenduotina cituoti Lyonso knyga *Definiteness*.

4.3. VEIKSMAŽODŽIO GRAMATINIŲ KATEGORIŲ APŽVALGA

4.3.1. LAIKAS

Kalbėdami apie dideles linksnio sistemas pastebėjome, kad jos pasižymi išplėtotais erdviniais posistemiais, o štai tos kalbos, kurios tokių linksnių neturi, gali tą „trūkumą“ kompensuoti kitais būdais, pavyzdžiui, adpozicijomis. Iš čia matyti, kad kalbėtojams be galo svarbu erdvėje kuo tiksliau lokalizuoti veiksmus ir su jais susijusius objektus. Įdomu, kad panašiai elgiamasi ir visiškai kitoje – **laiko** – plotmėje: ten irgi veikia įvairūs **lokalizacijos mechanizmai** – pradedant visiškai paprastais ir baigiant gana įmantriais. Analizę vėl pradėkime nuo mūsų dirbtinio pavyzdžio:

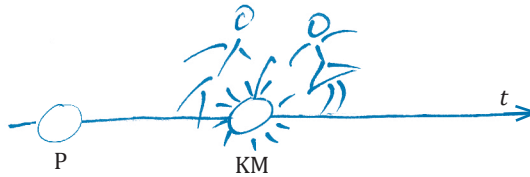
šmnk^{subj} bč svc^{obj}

81 Christopher Lyons, *Definiteness*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 68.

82 Kartu perduodama informacija ir apie vienaskaitą bei vardininką (ten pat).

Suprantama, pavartojus tokį (ar kitą predikatą), adresatui greičiausiai knietės sužinoti, ar, pavyzdžiui, tą situaciją dar galima būtų stebėti, ar ji jau pasibaigusi, ar jos būklė dar kokia nors kitokia. Žinoma, smalsumą pavyktų patenkinti adresantui įterpusrieveiksmių *dabar, anksčiau, šiandien, pernai* ar pan., bet kai kurios kalbos tokiems smalsuoliams ypač paslaugios ir **laikinę predikatų lokalizaciją** paverčia savo gramatikos dalimi – štai tada ir kalbame apie **laiko kategoriją** (angl. *tense*).

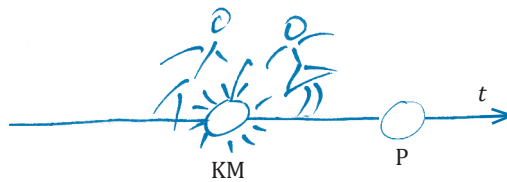
Kad išsiaiškintume, kaip veikia temporalinės lokalizacijos mechanizmas tokiose kalbose, kur laiko kategorija yra gramatinė (būtinoji), turime įsivesti vieną svarbią sąvoką, tai – **kalbėjimo momentas** (toliau sutrumpintai – **KM**, angl. *moment of speech/utterance*). KM yra tarytum žibintas, kurį eidami laiko keliu nešasi adresantas su adresatu ir štai pagal tą žibintą – kaip atskaitos tašką – lokalizuoja pasakojime pasirodančias situacijas, kurias žymėsime raide P, pavyzdžiui:

Šis piešinys vaizduoja vieną iš laiko kategorijos reikšmių (signalų), kai sakinyje pasirodanti **situacija P yra ankstesnė už kalbėjimo momentą (KM)**. Įprastiniais žodžiais tariant – tai **būtašis** (praeities) laikas, pavyzdžiui:

Šeimininkė netikėtai pabučiavo svečių.

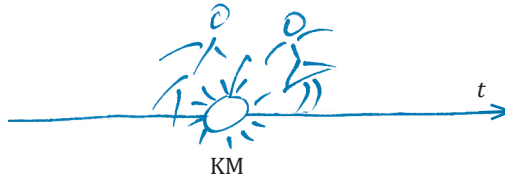
Laikantis tokios logikos visai nesunku nuspėti, kokią reikšmę vaizduoja štai šis paveikslėlis:

Čia **situacija P yra vėlesnė už kalbėjimo momentą**, todėl tai bus dar viena laiko kategorijos reikšmė, įprastai vadinama **būsimuoju** laiku, pavyzdžiui:

O tada šeimininkė svečių netikėtai pabučiuos!

Greičiausiai jau pasigendate dar vieno gerai žinomo signalo – **esamojo** laiko, pabandykite pagalvoti, kaip jį pažymėtumėte:

Šiuo atveju **situacija P su kalbėjimo momentu sutampa**, nes ir pokalbis, ir P vyksta tuo pačiu metu:

Žiūrėk, šeimininkė bučiuoja svečią!

Trumpai ką tik aprašytas tris laiko kategorijos reikšmes galėtume nusakyti taip:

(1) P, KM	P anksčiau už KM	būtais laikas
(2) KM, P	P vėliau už KM	būsimasis laikas
(3) P = KM	P sutampa su KM	esamasis laikas

Žiūrint į tokią schemą, atrodytų, kad gramatinė laiko kategorija įvairiose kalbose galėtų būti visai paprasta: trinarė ar bent jau dvinarė⁸³ (nes vienanarė kategorija tiesiog neįmanoma). Vis dėlto iš savo patirties žinote, kad mokantis užsienio kalbų dažnai tenka susidurti su gerokai sudėtingesnėmis sistemomis, kuriose skiriama daugybė įvairiausių laikų. Kaip čia yra? Dalykas tas, kad laiku tradiciškai laikoma ne tik gryna temporalinės lokalizacijos reikšmė, bet ir jos deriniai su papildoma informacija, o tų derinių kartais susidaro nemažai. Apie dalį tokių papildų kalbėsime tolesniame poskyryje (žr. 4.3.2), o kol kas pasižiūrėkime į paprastą pavyzdį, nes galvodami apie lietuvių kalbą, ką tik pateiktoje schemoje galėjote pasigesti būtojo dažninio laiko:

Šeimininkė per pusryčius kiekvieną svečią pabučiuodavo!

Žiūrint lokalizacijos, tokia situacija yra pirmojo tipo – ankstesnė už kalbėjimo momentą, bet kartu su ankstesnumo signalu gauname ir papildomos informacijos, kuri su temporaline lokalizacija visiškai nesusijusi – kad veiksmas buvo nevienkartinis.

Kai kada situacijos laiko lokalizacijos mechanizmai pasirenka ir kitą atskaitos tašką: ne KM, o kitą situaciją, kurią toliau pažymėsime R – tokiu atveju susidursime su vadinamuoju **santykiniu** (reliatyviuoju) **laiku** (angl. *relative tense*). Pradėkime nuo štai tokio pavyzdžio:

Visiems išsiskirsčius (P), šeimininkė pabučiavo (R) svečią.

⁸³ Kaip, pavyzdžiui, **suomių** kalboje, kur esamasis ir būsimasis laikai formos požiūriu neskiriami (kas turima omenyje, suprantama iš konteksto, prievieksmių ir pan.).

Šiuo atveju matyti, kad iš pradžių įvyko P, o po to R – speciali predikato forma (*išsiskirsčius*⁸⁴) tarytum duoda signalą, kad sakinyje reikia ieškoti kito predikato, kuris bus atskaitos taškas, už kurį P yra ankstesnis. Panašiai lietuvių kalboje galima parodyti, kad P = R:

Visiems skirstantis (P), *šeimininkė pabučiavo* (R) *svečių*.

Tiesa, jei norėtume pasakyti, kad iš pradžių R, o tik po to P, tai lietuvių kalboje specialios tokia reikšmę turinčios formos nerasime. Ją, pavyzdžiui, turi (*pievų*) *marių* kalba⁸⁵:

Memnan mij-meške (P) *čajym šolto* (R).

mes atvykti-CONV⁸⁶ arbatą padaryk

‘Prieš mums atvykstant, išvirk arbatos.’

Šiame sakinyje yra dvi situacijos: viena nusako atvykimą (P), kita – arbatos ruošimą (R). Atvykimo predikatas turi specialų rodiklį – žodžio dalį *-meške*, kuri duoda signalą, kad sakinyje reikia ieškoti atskaitos taško R – kito predikato, žyminčio ankstesnę situaciją. Tokį ženklą duodančios formos lietuvių kalboje nėra, todėl vertime turėjome pridėti prielinksnį *prieš*, kuris ir parodė, kad arbatos išvirimas lokalizuojamas prieš atvykimą.

Apibendrinime

Gramatinė **laiko kategorija** – tai mechanizmas, leidžiantis veiksmus lokalizuoti laiko plotmėje. Lokalizacija vyksta pasitelkiant atskaitos taškus: **kalbėjimo momentą** (**absoliutusias laikas**) arba **kita situaciją** (**santykinius laikas**). Pagal tai, koks situacijos (P) santykis su atskaitos tašku (kalbėjimo momentu – KM arba kita situacija – R), skyrėme po tris variantus – absoliučiojo ir santykinio laiko gramatines reikšmes:

Absoliutusias laikas		Santykinius laikas	
P, KM	situacija P ankstesnė už KM	P, R	situacija P ankstesnė už R
KM, P	situacija P vėlesnė už KM	R, P	situacija P vėlesnė už R
P = KM	situacija P sutampa su KM	P = R	situacija R sutampa su P

84 Lietuviška terminija – būtojo laiko padalyvis (atitinkamai tolesniame sakinyje bus pavartotas esamojo laiko padalyvis).

85 Pavyzdžio šaltinis: Igor' V. Nedjalkov, „Converbs in the languages of Europe“, Johan van der Auwera (ed.), *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, 1998, 439 (pirminis šaltinis: Nikolaj I. Isanbaev, *Deepričastija v marijskom jazyke*, Joškar-Ola: Marijskoe knižnoe izdatel'stvo, 1961, 62–63, 126, 131).

86 Santrumpa CONV žymimi konverbai (angl. *converb*) – tai vienos iš santykinių laikų raiškos priemonių (konverbams priklauso ir ankstesniuose pavyzdžiuose vartotieji lietuvių kalbos padalyviai).

Ką dar čia paskaičius?

Vienas iš glaustų įvadų, tinkančių laiko studijoms – Bernardo Comrie darbas *Tense*⁸⁷. Jį skaitydami atkreipkite dėmesį į mūsų neaptartus dalykus: absoliutųjį-santykinį laiką (žr. 3.2 – „Absolute-relative tense“) ir situacijos nuotolio laipsnius (žr. 4 – „Degrees of remoteness“; apie juos t. p. galite sužinoti ir **WALS** – žr. pastabas, ten teikiamas prieš 1 lentelę).

4.3.2. ASPEKTAS (VEIKSLAS)

Ankstesniame poskyryje buvo užsiminta, kad laikų kalbose skiriama daug todėl, kad prie temporalinės lokalizacijos (tikrojo laiko) prikimba įvairūs papildai. Vieni iš jų leidžia **pažiūrėti į aprašomų situacijų struktūrą tam tikru aspektu** ir todėl būtent taip – **aspektu** (angl. *aspect*) – ir vadinami⁸⁸. Tai, kad aspektas dažnai eina kartu su temporaline lokalizacija, šiek tiek trukdo jį patį pažinti – juk geriausia būtų šią kategoriją apžiūrėti grynu pavidalu. Šiuo požiūriu labai vertingi **rendilių** kalbos pavyzdžiai ir pirmiausia panagrinėkime štai tokį⁸⁹:

<i>khadaabbe</i>	<i>chiirta</i>
laiškai	rašyti.IMPf

Ši pavyzdį išversti į lietuvių ar kitą panašią kalbą be konteksto labai sunku, nes mums iš karto norisi (= esame verčiami) veiksmą lokalizuoti kalbėjimo momento atžvilgiu: (*jis*) *rašo, rašė ar rašys laiškus*. Bet šios kalbės logika kitokia: pavyzdyje svarbu ne veiksmo laikas, o tai, kokia jo būklė, arba struktūra, – šiuo atveju adresantas nori pranešti, kad veiksmas nėra baigtas (panašiai kaip smalsus kaimynas, kyštelėjęs nosį į jūsų remontuojamą būstą, gali pasakyti, ar remontas jau baigtas, ar dar ne). Jei tokia situacijos nebaigtumo reikšmė tampa būtina (gramatine), ją vadiname **imperfektyviniu aspektu** (angl. *imperfective aspect*)⁹⁰. Šios reikšmės priešingybė, kaip galima nuspėti, bus baigtinis situacijos variantas, vadinamas **perfektyviniu** aspektu (angl. *perfective aspect*)⁹¹:

<i>khadaabbe</i>	<i>chiirte</i>
laiškai	rašyti.PFV

87 Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

88 Lietuviškai dar galime sakyti *veikslas*, bet siekiant geriau atskleisti šios kategorijos esmę norėtūsi išlaikyti aspekto metaforą (t. y. koku požiūriu, atžvilgiu vertiname situaciją), todėl toliau sakysime *aspektas*.

89 Čia ir toliau teikiamo pavyzdžio šaltinis: Östen Dahl, Viveka Velupillai, *Perfective/Imperfective Aspect*, Matthew S. Dryer, Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013 (atvira prieiga).

90 Pavyzdyje sutrumpintai IMPf.

91 Pavyzdyje sutrumpintai PFV.

Versdami tokį pavyzdį į lietuvių kalbą turėsime pasirinkti *kitą* veiksmažodį – *parašyti*, nes taip – skirtingais žodžiais⁹² – lietuviškai neretai perteikiame tai, ką kitos kalbos žymi gramatinėmis veiksmažodžio formomis (žr. toliau apie ispanų kalbą). Tiesa, šiuo atveju jau ir rendilių kalboje matyti, kad prie aspekto kimba temporalinė lokalizacija – forma *chiirte* nukreipia ir į praeitį, todėl galime versti ‘parašė laiškus’⁹³. Kiek kitokia situacija, pavyzdžiui, ispanų kalboje: čia praeityje aiškiai lokalizuojamas ir imperfektyvinis, ir perfektyvinis aspektai, palyginkite⁹⁴:

<i>escribía</i>	<i>cartas</i>
rašyti.PST.IMPF	laiškai
‘rašė laiškus’	
<i>escribió</i>	<i>cartas</i>
rašyti.PST.PFV	laiškai
‘parašė laiškus’	

Dabar pažvelkime į štai tokius anglų kalbos sakinius ir lietuviškus jų atitikmenis:

- (a) *I guess they are calling the police now.*
Man regis, jie dabar skambina policijai.
- (b) *They always call the police when we host late syntax seminars.*
Jie visada skambina policijai, kai pas mus vyksta vėlyvi sintaksės seminarai.

Paryškintų formų šiuose anglų kalbos sakiniuose sukeisti negalima, tad jos turėtų signalizuoti skirtingus dalykus. Šie signalai taip pat priskirtini aspekto sričiai: sakinyje (a) pasirinktas toks požiūrio taškas (aspektas), kad situacija pristatoma kaip besivysstanti, todėl ši reikšmė vadinama **progresyvu** (angl. *progressive*). Sakinyje (b) padėtis visai kitokia. Pirmiausia čia reikia išsiaiškinti dėl santykio su KM. (a) atveju viskas paprasta – aprašoma situacija sutampa su pranešimo perdavimo momentu ir gal net vyksta pašnekovams ją matant, tad čia P = KM (esamasis laikas). (b) atveju taip nėra – tiesiog norima pranešti apie tam tikrą dėsninę, pastebėtą adresanto ir galiojantį dabar. Vadinasi, forma *call* čia duoda du signalus: (1) kad situacija yra ne vienkartinė, o pasikartojanti, lyg įprastinė – todėl vadinama **habitualiniu aspektu** (angl. *habitual*), (2) kad tas įprastumas (dėsningumas) galioja ir dabar, t. y. į galiojimo sritį patenka ir KM (kitaip tariant, jei tik būtų vėlu ir pas mus vyktų tas seminaras, jie skambintų policijai). Habitualinis aspektas gana dažnai eina kaip būtojo laiko papildas – kaip jau užsiminėme anksčiau, tą aspektą specialia forma galima perteikti ir lietuvių kalboje:

92 Suprantama, *rašyti* ir *parašyti* skiriasi nedaug (tik žodžio dalimi *pa-*), bet dalykas tas, kad čia negalime kalbėti apie sistemine gramatinės kategorijos raišką.

93 Tai logiška: juk jei kalbame apie baigtinę situaciją, paprastai ji bus lokalizuota praeityje.

94 Būtais laikas žymimas santrumpa PST (angl. *past*). Kad veiksmažodžio formoje yra du komponentai – laikas ir aspektas – matyti ir iš tų formų pavadinimų: *pretérito imperfecto*, *pretérito perfecto simple* (t. p. vadinamas ir *pretérito indefinido*).

Jie visada skambindavo policijai, kai pas mus vykdavo vėlyvi sintaksės seminarai.

Anglų kalba taip pat turi tam tikrų būdų pažymėti habitualumui, lokalizuotam praeityje, pavyzdžiui, pasitelkiant konstrukciją su *used to*:

They used to call the police when we hosted late syntax seminars.

Apibendrinime

Gramatinė **aspekto** kategorija leidžia į situacijos struktūrą pažvelgti iš tam tikro požiūrio taško. Aptarėme keletą aspekto reikšmių: **perfektyvinę** (žvilgsnis į situaciją kaip į turinčią ribą, t. y. baigtinę), **imperfektyvinę** (žvilgsnis į situaciją kaip į nepasi-baigusią, nepasiekusią ribos), **progresyvinę** (žvilgsnis į situaciją kaip į besivystančią, progresuojančią), **habitualinę** (žvilgsnis į situaciją kaip į įprastinę, pasikartojančią).

Ką dar čia paskaičius?

Aspekto studijų įvadui tiktų gerai žinoma jau minėto autoriaus – Comrie – knyga *Aspect*⁹⁵. Jei į laiką ir aspektą gilintumėtės labiau ir jums patiko įvairių kalbų duomenys, būtinai perskaitykite ir Ūsteno Dahlio darbą *Tense and Aspect Systems*⁹⁶.

4.3.3. ASMUO

Pirmame skyriuje pokalbį pradėjome nuo to, kad komunikacijos aktui būtinai reikia dviejų dalyvių: adresanto ir adresato. Patiems to akto dalyviams akivaizdu, kas yra kas, bet dabar kelsime kitokį klausimą – kaip tie vaidmenys atsispindi pranešimuose? Nors kalbame apie veiksmažodžio kategorijas, bet turime pradėti iš toliau, tad pažvelkite į štai tokį pavyzdį:

Aš taip pasiilgau tavęs, o tu kalbi tik apie ją / jį!

Paryškintuose elementuose slypi informacija ne tik apie situacijos dalyvių turimą linksnį, skaičių ir giminę⁹⁷, bet ir kai kas daugiau – tai jų **vaidmenys komunikacijos akte**, kalbotyroje vadinami **asmeniu** (angl. *person*). Asmens kategoriją sudaro trys nariai:

Asmuo	Vaidmuo komunikaciniame akte
Pirmasis	Adresantas
Antrasis	Adresatas
Trečiasis	Nedalyvaujantysis

⁹⁵ Cambridge: Cambridge University Press (pirmąsyk išleista 1976 m., vėliau perleista su pataisymais (1978, 1981), po to ne sykį perspausdinta be pakeitimų).

⁹⁶ Oxford: Blackwell, 1985 (atvira prieiga).

⁹⁷ Tik pabaigoje – *jq / ji* (mot. / vyr.).

Iš čia matyti, kad pirmuosius du asmenis sieja tai, kad jie abu komunikaciniame akte dalyvauja, o trečiasis – ne. Žinoma, jokių būdu nereikia trečiojo asmens įsivaizduoti kaip kokio atstumtojo – jis taip pat gali būti čia pat, įsitraukti į pokalbį, į jį reaguoti, bet pranešimo perdavimo akimirką jis dialogui tiesiog nepriklauso. Kaip asmens kategorija kalboje žymima? Mūsų pavyzdyje pirmiausia akivaizdu tai, kad ji perteikiama tam tikrais žodžiais, kurie laikomi atskira ir iki šiol mūsų dar neapartata kalbos dalimi, tai – **asmeniniai įvardžiai** (angl. *personal pronouns*). Pirmojo ir antrojo asmens įvardžių paskirtis paprasta – jie tiesiog eina NP pozicijose tada, kai aprašomoje situacijoje dalyvauja pats adresantas arba adresatas. Trečiojo asmens įvardžio funkcionavimas truputį sudėtingesnis. Greičiausiai ir skaitant pavyzdį jūsų akis lengvai praslydo pro pirmuosius tris įvardžius, bet galėjote stabtelėti ties paskutiniu – kas gi ta *ji* arba tas *jis*? Toks stabtelėjimas ir net žvilgsnis kairėn – ieškant platesnio konteksto (ankstesnio sakinio) šiuo atveju atskleidžia ir trečiojo asmens vartojimo principą – tas įvardis žymi ne tik nedalyvaujantį komunikacijos akte, bet ir jau žinomą iš ankstesnio konteksto (*svečias, šeimininkė?*); tokio tipo įvardžiai vadinami **anaforiniais** (angl. *anaphoric*).

Dabar grįžkime prie veiksmazodžio – mat ir jo formoje gali atsispindėti nusakomos situacijos dalyvių komunikaciniai vaidmenys. Jei toks atspindėjimas yra privalomas, kalbame apie **veiksmazodžio asmens kategoriją** (angl. *verbal person (marking), verb agreement, cross-reference*). Kaip ir visada, pradėkime nuo to, kad šitokia ypatybė kalbai gali būti ir apskritai nebūdinga – kad ir kokie būtų argumentų vaidmenys, predikato forma nuo to nesikeičia – jam dėl tų vaidmenų nei šilta, nei šalta. Tokia situacija yra, pavyzdžiui, japonų kalboje⁹⁸:

(1) <i>Watashi wa</i>	<i>kimi wo</i>	<i>mita</i>
aš	tave	matyti.PST
'Aš mačiau tave.'		
(2) <i>Kimi wa</i>	<i>watashi wo</i>	<i>mita</i>
tu	mane	matyti.PST
'Tu matei mane.'		
(3) <i>Kanojo wa</i>	<i>watashitachi wo</i>	<i>mita</i>
ji	mus	matyti.PST
'Ji matė mus.'		

Kitaip elgiasi lietuvių kalba – jos predikatai yra jautrūs *subjekto* komunikaciniam vaidmeniui: *mači-au, mat-ei, mat-é* (atitinkamai pirmasis, antrasis ir trečiasis asmuo). Kita vertus, turime pripažinti, kad į *objekto* vaidmens pokyčius lietuvių kalboje predikatas visiškai nereaguoja ir jo forma nesikeičia, pavyzdžiui:

98 Nuoširdžiai dėkoju už šių pavyzdžių vertimą ir komentavimą Eiko Sakurai.

Ji(s) mat-é mane (objektas – pirmasis asmuo)

Ji(s) mat-é tave (objektas – antrasis asmuo)

Ji(s) mat-é ja/ji (objektas – trečiasis asmuo)

Dabar pasižiūrēkite ī **typajū** kalbos pavyzdžius⁹⁹:

nye'-wiiw 'ji(s) maté mane' (objektas – pirmasis asmuo)

me-wiiw 'ji(s) maté tave' (objektas – antrasis asmuo)

u-wiiw 'ji(s) maté ja/ji' (objektas – trečiasis asmuo)

Kaip matyti, ĉia veiksmāžodžio forma jautri jau objekto komunikacinio vaidmens pokyčiams (juk subjektas visur tas pats – 3 asmuo!). Įdomu tai, kad kai kurių kalbų veiksmāžodyje reikia pažymėti dar ir netiesioginio objekto vaidmenį – štai **ameliū** kalbos sakinyis, reiškiantis 'aš pagalāsiu tau tuos peilius', kurio predikate atsispindi informacija apie visus situacijos dalyvius: *peilius* (3 asmuo), *tau* (2 asmuo)¹⁰⁰ ir *aš* (1 asmuo)¹⁰¹:

<i>Ija</i>	<i>sigin</i>	<i>eu</i>	<i>unan-ad-ih-ig-en</i>
Aš	peilis	tas	galāsti-3PL-2SG-1SG-FUT
	Tiesioginis objektas (<i>peilius</i> , dgs. 3 a.)	Netiesioginis objektas (<i>tau</i> , vns. 2 a.)	Subjektas (<i>aš</i> , vns. 1 a.)

Apibendrinkime

Asmuo – tai dalyvio vaidmenį komunikacinėje situacijoje žyminti gramatinė kategorija, kurią sudaro trys nariai: **pirmasis** asmuo (adresantas), **antrasis** asmuo (adresatas) ir **trečiasis** asmuo (komunikaciniame akte tiesiogiai nedalyvaujantis). Kai kalbama apie **veiksmāžodžio asmens kategoriją**, omenyje turima gramatinė būtinybė veiksmāžodžio formoje atspindėti argumentų komunikacinius vaidmenis (priklausomai nuo kalbos, tai gali būti ne tik subjektas, bet ir objektai).

⁹⁹ Amy Miller, *A Grammar of Jamul Tiipay*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2001, 141.

¹⁰⁰ Pats dalyvis sakinyje praleistas, tad apie jį sužinome tik iš veiksmāžodžio formos (panāšiai kaip lietuvių kalboje galime praleisti subjektą žyminčius pirmojo ir antrojo asmens įvardžius, pavyzdžiui: *Matome, kad [...]. Matote, kad [...]*; rečiau praleidžiamas (paslepiamas) trečiasis asmuo: *Sako, kad rytoj bus karšta*).

¹⁰¹ Pavyzdžio šaltinis: Anna Siewierska, *Person*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 137 (pirminis šaltinis: John R. Roberts, *Amele*, London: Croom Helm, 1987, 279–280).

Ką dar čia paskaičius?

Pagrindinis asmens kategorijos darbas – Annos Siewerskos studija *Person*, neseniai nurodyta išnašoje, t. p. galite pasižiūrėti ir jos parengtą straipsnį **WALS**, kur aptariamas asmens žymėjimas tranzityvinėje klauzoje.

4.3.4. MODALUMAS IR NUOSAKA

Jei norite išgirsti kalbininko atodūsi, paklauskite, kas yra modalumas (angl. *modality*). Padėtį gerokai supaprastinę ir daug nedūsaudami sakykime, kad modalumas leidžia situacijas vertinti štai tokiais aspektais:

- (a) kiek jos tikros, įmanomos:
Gyvenimas gali būti lengvas (neteigių, kad taip yra, bet įmanoma)
- (b) kiek jos leidžiamos, privalomos:
Tu gali išeiti (teigių, kad tai leidžiama)
Gyvenimas turi būti lengvas (teigių, kad tai privaloma)

Pirmasis modalumo tipas – (a) – vadinamas **episteminiu** (angl. *epistemic*), o antrasis – (b) – **deontiniu** (angl. *deontic*). Kai modalumo raiška tampa privaloma gramatinių požymių sistemos dalimi, kalbame apie **nuosaką** (angl. *mood*).

Dabar eikime prie konkrečių pavyzdžių – sakykime, kad mūsų vyninėje nugirdome štai tokių sakinių:

- (1) *Jei tekėčiau už tavęs, viską prarasčiau.*
- (2) *Ne, nenoriu, kad už jo tekėtum.*
- (3) *Žinai, aš vis dėlto ištekėjau už jo.*

Skirtumas tarp nusakomų situacijų čia visiškai aiškus, nes (3) sakinyje, vaizdžiai tariant, viskas baigta, tokia jau *tikrovė* (teigiama, kad situacija *tikra*), o štai pirmuosiuose dviejuose susiduriame su *tikrovės galimybėmis* (situacijos *nėra tikros*) – prie jų galėtume pridėti „neteigių, kad“ ir pratęsti „teku už tavęs“, „teki už jo“. Puikiai žinote, kad (3) sakinyje vartojama tiesioginė, o (1) ir (2) – tariamoji lietuvių kalbos nuosaka, bet greičiausiai nauja tai, kad abi tas nuosakas priskirsime episteminiam – tikrumą vertinančiam – modalumui. Pabrėžiant šio modalumo ryšį su pranešamos informacijos realumu, dalies kalbų aprašuose atitinkamos réikšmės taip ir vadinamos – **realiu** (angl. *realis*, tai būtų (3) sakiny¹⁰²) ir **irealiu** (angl. *irrealis*¹⁰³ – (1) sakiny ir (2) sakinio klauza

¹⁰² Įprastine terminija – tiesioginė nuosaka, indikatyvas (angl. *indicative*).

¹⁰³ Tą dalyką gražiai atskleidžia ir lietuviškas nuosakos pavadinimas – *tariamoji*, t. y. viskas vyksta ne iš tiesų, o tariamai, menamai.

[*kad už jo tekėtum*]¹⁰⁴), pažiūrėkime į štai tokius **mohavių** kalbos pavyzdžius, kur irealį (prijungiamosiose klauzose) žymi žodžių dalys *-h* ((4) sakinyje) ir *-θ* ((5) sakinyje)¹⁰⁵:

- (4) *humi·č* *ʔatay* *iyu·h* *a·rpč*
 vaikai daugiau turėti-IRREALIS nori
 'Ji nori turėti daugiau vaikų.'
- (5) *huwalʰəpay* *yaʔaʔa·v-θ* *ʔahote*
 valapajų kalba suprasti-IRREALIS būsiu gerai
 'Jei išmokčiau **valapajų** kalbą, man būtų gerai.'

Kaip matyti, (5) sakinio vertime vartojame lietuvišką irealį – tariamąją nuosaką¹⁰⁶, kuri tiktų ir (4) sakinyje, jei ten būtų du veikėjai ir prijungiamoji klauza turėtų jungtuką *kad* (kaip (2) sakinyje). Irealiui galima būtų priskirti ir daugelyje Europos kalbų vartojamą nuosaką, vadinamą **subjunktivu** (angl. *subjunctive*, sutrumpintai SUBJ), štai keli ispaniški pavyzdžiai¹⁰⁷:

- (6) *Necesito que me devuelvas ese libro*
 reikia kad man gražinti.PRS.SUBJ.2SG tą knygą
 'Reikia, kad man gražintum tą knygą.'
- (7) *Dudo que sea buena idea*
 abejoju kad būti.PRS.SUBJ.3SG gera mintis
 'Abejoju, ar tai gera mintis.'
- (8) *Me alegra que sepa la verdad*
 man malonu kad žinoti.PRS.SUBJ.2SG tiesą
 'Man malonu, kad žinai tiesą.'

Šiuo atveju matyti, kad konkrečios nuosakos vartosena skirtingose kalbose nebūtinai turi sutapti: verčiant lietuvių tariamoji nuosaka pavartota tik (6) sakinyje, (7) pavyzdyje tai būtų vienas iš variantų (pabrėžiantis situacijos netikrumą, sąlygiškumą: *Abejoju, ar tai būtų gera mintis*), o (8) sakinyje tariamoji nuosaka jau neįmanoma (**Man malonu, kad žinotum tiesą*).

¹⁰⁴ O [*nenoriu*] priklauso tiesioginei nuosakai – realiui („teigiu, kad noriu“).

¹⁰⁵ Pavyzdžių šaltinis: Marianne Mithun, *The Languages of Native North America*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 175 (pirminis šaltinis: Pamela Munro, *Topics in Mojave syntax*, doctoral dissertation, University of California, San Diego, 1974, 54–55).

¹⁰⁶ Taip ji interpretuojama Axelio Holvoeto studijoje *Mood and Modality in Baltic*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001, 59–76.

¹⁰⁷ Žr. F. R. Palmer, *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 21 ir kt., iš kur imami ir pavyzdžiai (pirminis jų šaltinis: Patricia V. Lunn, „The evaluative function of the Spanish subjunctive“, Joan L. Bybee, Suzanne Fleischman (eds.), *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam: John Benjamins, 1995, 430).

Dabar panagrinėkime štai tokius sakinius:

(8) *Tekék už manęs!*

(9) *Tegu ji už jo išteka!*

(10) *Ištekėkim tą pačią dieną!*

Čia, kaip matyti, adresantas turi įvairiausių projektų, kuriuos siūlo įgyvendinti – visus juos jungia tai, ką galėtume nusakyti kaip jo valios raišką – koks pasaulis, jo nuomone, *turėtų* būti – todėl šiuo atveju susiduriame su **deontiniu** modalumu¹⁰⁸. (8) sakinys, galima sakyti, tiesmukas: adresantas mano, kad adresatas visiškai kontroliuoja galimą predikato *tekėti* įgyvendinimą, todėl pavartoja specialią formą, vadinamą **imperatyvu**, arba liepiamąja nuosaka (angl. *imperative*). (9) sakinys kitoks: adresantas vėl kreipiasi į adresatą, bet šis nei tiesiogiai, nei vienas pats neįgyvendins predikato *ištekėti*, todėl čia skiriama speciali skatinamoji reikšmė – **hortatyvas** (angl. (*ex*)*hortative*). Šiuo atveju jau ne liepiama, o į adresatą kreipiamasi pagalbos (pavyzdžiui, kad jis prisidėtų prie to veiksmo realizacijos ar tiesiog netrukdytų – neprotestuotų, nesugalvotų siūlyti savo rankos ar pan.). Hortatyvinė reikšmė matoma ir (10) sakinyje, nors ten forma turi tą patį elementą (*-ki-*), kaip ir imperatyviniame (8) sakinyje (*-k*)¹⁰⁹. Vis dėlto ir čia veiksmas bus įgyvendinamas (ar galėtų būti įgyvendinamas) ne vien adresato (kaip (8)), o kartu su adresantu, tad ir čia ne liepimas, o skatinimas, bendradarbiavimo prašymas.

Apibendrinime

Modalumo reikšmėmis adresantas situaciją vertina dvejopai: (1) kiek ji tikra, įmanoma (**episteminis** modalumas), (2) kiek ji leidžiama, privaloma (**deontinis** modalumas). Pirmojoje srityje **realis** kaip situacijos tikrumo ženklas gali būti skiriamas nuo **irealis** kaip situacijos netikrumo, sąlygiškumo signalo. Antrojoje – adresanto valios raiškos – srityje aptarėme **imperatyvą**, kai už predikato nusakomo veiksmo įgyvendinimą visiškai atsakingas adresatas, ir **hortatyvą**, kuris yra kreipimasis prisidėti prie situacijos įgyvendinimo (už tai bus atsakingas jau ne vien adresatas).

Ką dar čia paskaičius?

Pagrindinė tolesnių nuosakos studijų knyga galėtų būti išnašoje jau nurodytas Palmerio darbas *Mood and Modality*. Tiesa, norisi perspėti, kad čia ir dalyje kitų darbų nuosakos ir modalumo lauke aptariamas evidencialumas – jį nagrinėsime netrukus, žr.

¹⁰⁸ Kaip jau anksčiau minėta, deontinis modalumas apima ir leidimus (t. y. situacijų variantus, kuriems adresantas ar kas nors kitas neprieštarauja), bet toliau kalbėsime tik apie įvairaus pobūdžio paliepinimus ir paskatinimus.

¹⁰⁹ Elementas *-k* vartojamas žodžio gale, palyginkite sangrąžinio veiksmožodžio 2 asmens formą, kur jau bus *-ki-*: *dė-ki-s* (šalia *dė-k*); t. p. plg. iškilmingumo (ar poetinį) atspalvį turinčią formą su *-ki* be sangrąžos: *atei-ki!* Hortatyvinėmis liep. n. dgs. 1 a. formos ir konstrukcijos su *te(gu(l))* laikomos minėtame Holvoeto darbe, žr. 36–37 p.

tolesnį poskyrį. Šių kategorijų santykis nėra paprastas: viena vertus, jei sutinkame, kad evidencialumo kategorijos centras – tai žinių šaltinių nuorodos, matyti tos kategorijos savarankiškumas (ir atskirumas nuo modalumo), bet, kita vertus, jei evidencialumo rodiklių turinčiame pranešime išžiūrime aiškių (ne)tikrumo komponentų, tada jau žengiame į episteminio modalumo zoną.

4.3.5. EVIDENCIALUMAS

Sakykime, kad esame toje pačioje vyninėje ir laukiame prisijungiant dviejų draugų. Bet ateina tik vienas iš jų, o mes nustebę klausiamo:

– *O kur Juozas?*

Gauname tokį atsakymą:

– *Ai, žaidė futbolą, labai pavargo ir nuėjo namo.*

Mes iki galo netikime ta istorija ir neatlyžtame:

– *O iš kur tu žinai?*

Toliau mūsų pašnekovas galėtų jau aiškintis, kaip tas perduodamas žinias gavo: pats matė, jam kas nors sakė ar jis tik spėja, kad viskas galėjo taip vykti. Yra nemažai kalbų, kur tokiais atvejais pavartotume žodžius *mačiau, man sakė, man rodos* ir pan., bet įdomiausia tai, kad yra ir tokių kalbų, kuriuose **duomenys apie tai, kaip buvo gautos pranešimo žinios**, sudaro gramatinę kategoriją, vadinamą **evidencialumu** (angl. *evidentiality*). Jei mūsų pokalbis būtų vykęs **tarianų** kalba¹¹⁰, būtų užtekę prie veiksmazodžio, reiškiančio *žaisti*, pridėti tam tikrą žodžio dalį:

(1) *Juse irida dimani-ka*
 Chosė futbolas žaisti-REC.PST.VIS
 ‘Chosė žaidė futbolą (mačiau tai).’

Klausti, iš kur kalbėtojas tą dalyką žino, nebereikia, nes *-ka* parodo, kad jis situaciją *matė* (žinios gautos **vizualiai**¹¹¹) – lietuviškai galėtume versti ir sudėtinu sakiniu: *Mačiau, kaip Chosė žaidė futbolą*. Panašiai būtų ir kitais atvejais, tik žinių gavimo būdai skirtingi:

(2) *Juse irida dimani-mahka*
 Chosė futbolas žaisti-REC.PST.NONVIS
 ‘Chosė žaidė futbolą (girdėjau tai).’

¹¹⁰ Pavyzdžių šaltinis: Alexandra Y. Aikhenvald, *Evidentiality*, Oxford: Oxford University Press, 2004, 2–3.

¹¹¹ Pavyzdyje tai žymima santrumpa *vis* (kartu su evidencialumu *-ka* ir kitos toliau minimos žodžio dalys žymi ir artimą praeitį – angl. *recent past*, pavyzdyje sutrumpintai *REC.PST*). Predikatas taip pat turi dalį *di-*, kuri paprastumo dėlei čia neatskirta, bet žymi trečiąjį nemoteriškosios giminės asmenį.

- (3) *Juse* *irida* *dimani-nihka*
 Chosè futbolas žaisti-REC.PST.INFR
 ‘Chosè žaidė futbolą (sprendžiu iš matomų pėdsakų).’
- (4) *Juse* *irida* *dimani-sika*
 Chosè futbolas žaisti-REC.PST.ASSUM
 ‘Chosè žaidė futbolą (sprendžiu iš to, ką apskritai žinau).’

Elementas *-mahka* (2) sakinyje rodo, kad kalbėtojas pranešamo veiksmo **nematė**, bet kažkaip kitaip patyrė, sakysim, jį girdėjo (sėdėjo namie, o pro atvirą langą girdėjo spardomo kamuolio garsą, žaidėjų šūksnius, tarp jų – ir Chosè); tai irgi **tiesioginis** (kaip (1)), tik **nevizualus** žinių gavimo būdas¹¹².

Kitokio pobūdžio rodikliai vartojami (3) ir (4) sakinyje – jie pirmiausia signalizuoja, kad kalbėtojas tiesiogiai to veiksmo patirti (matyti, girdėti ar pan.) negalėjo, tad žinių apie jį gavo **netiesiogiai**, sprenddamas pats ir darydamas išvadas. Vienu atveju (*-nihka*, žr. (3)) išvados padarytos remiantis tam tikrais matomais įrodymais, pėdsakais (pavyzdžiui, kalbėtojas ėjo pro jau tuščią, bet šviežiai ištryptą aikštelę, prie kurios vartų gulėjo pamiršti Chosè marškinėliai) – toks būdas vadinamas **inferenciniu** (angl. *inferential*)¹¹³. Kitu atveju (*-sika*, žr. (4)) buvo tiesiog remiamasi savo svarstymais, bendrosiomis žiniomis (pavyzdžiui: šiandien penktadienis, tad nėra čia ko daug tikėtis ateinant Chosè – jis darbo savaitės pabaigą paprastai švenčia žaisdamas futbolą, atiduoda paskutines jėgas ir slūkina namo). Tai būtų vadinamasis **asumptyvinis** (angl. *assumptive*)¹¹⁴ informacijos gavimo būdas.

Galop mūsų pašnekovas galėtų prie veiksmožodžio prikabinti ir dar vieną rodiklį:

- (5) *Juse* *irida* *dimani-pidaka*
 Chosè futbolas žaisti-REC.PST.REP
 ‘Chosè žaidė futbolą (man sakė).’

Šis elementas duoda signalą, kad pranešimo informacija pačiam kalbėtojui buvo perduota žodžiu, tad jis čia tik perpasakoja kaip koks reporteris, tuos žodžius išgirdęs iš kito žmogaus (pavyzdžiui, buvusio kartu su Chosè) – todėl toks žinių gavimo būdas vadinamas **reportatyviniu** (angl. *reportative*, t. p. *quotative*)¹¹⁵.

Remiantis šiais pavyzdžiais, matyti, kad evidencialumo kategorijos narius galima suskirstyti į dvi didesnes grupes: **tiesioginio** informacijos gavimo (plg. vizualinį ir nevizualinį) ir **netiesioginio** (plg. inferencinį ir reportatyvinį), angliškoje terminijoje

112 Norėtuši sakyti – audicinis, bet šioje kalboje taip nėra, nes aptariamasis rodiklis tiesiog pasako, kad patirta tiesiogiai ir nevizualiai (iš garso, kvapo, skonio ar kitaip pajutus). Kai kuriose kalbos yra gramatinių rodiklių, kurie nurodo būtent **audicinį** (angl. *auditory*) žinių gavimo būdą.

113 Pavyzdyje sutrumpintai INFR.

114 Pavyzdyje sutrumpintai ASSUM.

115 Pavyzdyje sutrumpintai REP.

ta skirtis įvardijama kaip *direct/firsthand vs. indirect/non-firsthand*. Išnagrinėjus 418 kalbų duomenis, paaiškėjo, kad 181 iš jų (43.3 %) žinių šaltinio gramatiškai nežymi, o iš tų, kurios jį žymi, dažniausiai praneša apie netiesioginį būdą (166 kalbos, 70 %), kitur duodami signalai ir apie tiesioginį, ir apie netiesioginį būdus (71 kalba, 30 %); t. p. žr. žemėlapi.

Dabar grįžkime, kaip ir žadėjome, prie lietuvių kalbos, nes ir ji turi tam tikrų evidencialumo žymėjimo priemonių, tik prievartos laipsnis jas vartoti yra daug silpnėsnis (t. y. nors informacija ir gaunama tam tikru būdu, bet to galime ir nepažymėti). Pradėkime nuo dviejų to paties sakinio variantų, kuriuos galėtų pavartoti ir suprasti dauguma kalbančiųjų lietuviškai (konteksto suvokimo dėlei įsivaizduokime, kad įeiname į slėptuvę, kur turėtų būti saugomi dar nežinomi XVI amžiaus lietuviški rankraščiai):

(6) Čia kažkieno jau *būta!*

(7) Čia kažkas jau *buvo!*

Speciali forma *būta* (6) sakinyje jau pati savaime parodo, kad pranešimo autorius informaciją gavo netiesiogiai – apie buvusią situaciją sprendė iš tam tikrų požymių ir pėdsakų (prie durų išdraikyti voratinkliai, švieži batų atspaudai dulkių nuklotose grindyse veda į slėptuvės gilumą ir pan.). (7) sakinyje veiksmožodžio forma *buvo* panašaus signalo neduoda ir apie inferenciją galime numanyti tik iš bendresnio konteksto (sakysim, apie netiesiogiai ar kitaip neaiškiai stebimą situaciją praneša subjekto vietoje vartojamas neapibrėžiamasis įvardis *kažkas*).

Panašiai skiriasi ir štai tokie sakiniai, tik (8) pranešimo forma įprastesnė rašytinei lietuvių kalbai:

(8) Jie jau *buvę* toje slėptuvėje ir nieko *neradę*.

(9) Jie jau *buvo* toje slėptuvėje ir nieko *nerado*.

(9) sakinyje apie žinių gavimo būdą nieko nesako, o štai (8) duoda ženklą, kad pranešimo autorius teikiamą informaciją tik perpasakoja kaip reporteris (t. y. patys veiksmo atlikėjas jam sakė: „Jau buvome toje slėptuvėje ir nieko neradome“). Todėl ir lietuvių kalboje galima kalbėti apie evidencialumo kategoriją (nors būtinumo požiūriu ir silpną), kurioje be nulinio nario (žinių gavimas gramatiškai niekaip nepažymimas, žr. (7) ir (9) sakinį), skiriamas inferencinis (6) ir reportatyvinis (8) būdai.

Apibendrinime

Evidencialumas – tai gramatinė kategorija, **žyminti žinių gavimo būdus**. Juos galima suskirstyti į dvi grupes, pagal tai, kaip informacija pasiekė kalbėtoją: **tiesiogiai** ar **netiesiogiai**. Iš tiesioginių būdų aptarėme **vizualinį** (veiksmas matytas) ir **nevizualinį** (veiksmas patirtas tiesiogiai, bet ne matant, o, pavyzdžiui, girdint), o iš netiesioginių – **inferencinį** (apie veiksmą sprendžiama iš matomų pėdsakų), **asumptyvinį** (remiamasi

savo svarstymais, be apčiuopiamų veiksmo pėdsakų), **reportatyvinis** (apie veiksmą pranešama perpasakojant kitų asmenų žodinę informaciją).

Ką dar čia paskaičius?

Gilindamiesi į evidencialumo klausimus pirmiausia galite naudotis jau minėta Palmerio knyga (žr. 2.2 „Evidential modality“), vėliau pereikite prie daugiau informacijos pateikiančios ir išnašoje jau nurodytos Aikhenvald studijos *Evidentiality*.

4.3.6. RŪŠIS

Tarkime, kad vyninės kieme stovi visų mėgstamas suolas, bet jis buvo gerokai nutrintas, todėl jo atžvilgiu ką tik atliktas veiksmas, apie kurį norima perspėti lankytojus:

- (1) *Atsargiai – šeiminkė nudažė suolą!*
- (2) *Atsargiai – suolas dažytas!*
- (3) *Atsargiai – dažyta!*

Kaip matyti, pavyzdžiuose palaipsniui mažėja veiksmožodžio (*nu*)dažyti argumentų skaičius: nors predikatas tranzityvinis, bet tik pirmajame sakinyje jis gavo abu argumentus, antrajame iš jų liko tik vienas, o trečiajame – nė vieno. Vadinasi, (2) ir (3) pranešime buvo atliktos **argumentų skaičiaus mažinimo operacijos**. Kokia kalbėtojai nauda iš tokio, sakytume, etatų mažinimo? Atsakydami turime pradėti iš toliau. Pirmiausia prisiminkime, kad subjekto pozicija yra ypatinga – lyg privilegijuota, nes kas joje eina, tas patenka į mūsų dėmesio centrą. Kaip jau kadaise kalbėjome, adresantas yra laisvas pasirinkti savo požiūrio tašką į situaciją, tad ir dabar aptariamoms operacijoms padės tą požiūrį perteikti. Esminis dalykas čia bus tas, kad, adresanto nuomone, vieno iš pranešimo dalyvių pareigos bus paaukštinamos (tarsi jį išvedant į scenos priekį), o kito – pažeminamos (lyg stumiant į antrąjį planą).

Pirmajame sakinyje privilegijuota vieta teko veiksmo atlikėjui, tad subjekto poziciją užėmė *šeiminkė*. Antrojo sakinio autorius nusprendė, kad į scenos priekį turėtų išeiti kaip tik nukentėjusysis – paveiktasis objektas, bet kaip tai padaryti? Pirmiausia reikia atimti iš *šeiminkės* subjekto rūbą (lietuvių kalboje – vardininko linksnį) ir stumti ją į scenos gilumą, o į priekį traukti objektą ir jį dabar apvilkti kaip subjektą – taip prieš predikatą atsiranda *suol-as*. **Objekto** atžvilgiu atliktas veiksmas yra jo statuso **paaukštinimas, promocija** (angl. *object promotion*), o **subjekto – pažeminimas, democija** (angl. *subject demotion*). Mūsų pavyzdyje su subjektu pasielgta radikalai – iš sakinio jis visai išstumtas, bet šiaip galėtų scenoje ir vaidinti, tik tada gautų kilmininką (kaip šalutinis objektas¹¹⁶):

- (2b) *Atsargiai – suolas ką tik šeiminkės nudažytas!*

116 Angl. *oblique object*, t. y. skiriamas nuo tiesioginio ir netiesioginio objekto (šalutinio objekto klausimo sintaksinių funkcijų poskyryje neaptarėme).

Štai tokia pareigų keitimo operacija vadinama **pasyvizacija** ir priskiriama **rūšiai**, o lietuviškai tiesiog sakome **neveikiamoji** rūšis (angl. *passive voice*) ir skiriame nuo varianto, kur jokio pareigų perskirstymo neatlikta – tai **veikiamoji** rūšis (angl. *active voice*). Pasyvizacijos metu tranzityvinio veiksmažodžio tiesioginis objektas pažymimas kaip subjektas, o subjektas iš sakinio arba visai išstumiamas, arba pažymimas kaip šalutinis objektas.

Iš tokio dėstymo gali susidaryti įspūdis, kad neveikiamosios rūšies operaciją galima pritaikyti tik tranzityviniams veiksmažodžiams, bet iš tiesų taip nėra – kalbose pasyvinaimi ir intransityviniai predikatai. Sakysim, veiksmažodis *rūkyti* (reikšme ‘traukti ir pūsti tabako dūmus’), dažnai vartojamas kaip intransityvinis, tad turi tik vieną argumentą, pavyzdžiui:

(4a) *Svečiai rūko.*

Tokiu atveju tik subjektas ir bus stumiamas iš scenos, o jo vieta liks tuščia (nes tiesioginio objekto tiesiog nėra), pavyzdžiui:

(4b) *Čia nerūkoma.*

Štai tokį atvejį – kai subjekto pozicija lieka tuščia – galima įvardyti kaip **beasmenį**, arba **impersonalinį**, pasyvą (angl. *impersonal passive*). Tada atitinkamai ir anksčiau nagrinėtas variantas, kai į subjekto sostą atsieda buvęs objektas, vadinamas **asmeniniu**, arba **personaliniu, pasyvu** (angl. *personal passive*).

Dabar grįžkime prie (3) sakinio: *Atsargiai – dažyta!* Šiuo atveju matyti, kad buvo susidorota su abiem argumentais – jie išstumti iš scenos ir visą prožektorių šviesą gavo pats predikatas, kitaip tariant, čia dėmesį norėta sutelkti į patį veiksmažodį, o kas jį atliko ir kieno atžvilgiu – ne taip jau svarbu (galbūt ne viskas kalbėtoji ir žinoma!). Lietuvių kalboje tokį triuką su tranzityviniais veiksmažodžiais leidžia atlikti ta pati forma, kurią vartojame ir beasmeniame pasyve.

Nors Europos kalbose pasyvo operacija ir įprasta, neturėtume manyti, kad ją būtinai turės kitos pasaulio kalbos. **Vieno iš tyrimų duomenimis**, neveikiamoji rūšis buvo konstatuota tik mažiau nei pusėje (44 %) iš 373 analizuotų kalbų.

Apibendrinime

Rūšis – sintaksinių vaidmenų (paprastai – subjekto ir tiesioginio objekto) (per-) skirstymo operacija. **Veikiamosios rūšies (aktyvo)** atveju veiksmo atlikėjas turi subjekto vaidmenį, o tranzityvinio predikato žymimo veiksmo patyrėjas – tiesioginio objekto vaidmenį. **Neveikiamosios rūšies (pasyvo)** operacija į subjekto poziciją iškelia poveikio patyrėją (buvusį tiesioginį objektą), o veiksmo atlikėją padaro nebūtiną ir suteikia jam šalutinio objekto žymėjimą. Jei po pasyvizacijos subjekto pozicija lieka neužimta, sakoma, kad tai **beasmenis (impersonalinis) pasyvas**, o jei užimta – **asmeninis (personalinis)**.

Ką dar čia paskaičius?

Pirmiausia rūšį tiktų suprasti kiek platesniame – valentingumo operacijų keitimo – kontekste (angl. *valency/valence changing operations*), apie jas žr., pvz., Martin Haspelmath, Andrea D. Sims, *Understanding Morphology*¹¹⁷. T. p. žr. jau anksčiau minėtos Plungiano *Gramatinių kategorijų tipologijos* antrojo tomo¹¹⁸ 5.2 poskyrį („Apie rūšies tipų klasifikacijos pagrindus“), kur gerai atskleidžiama situacijos dalyvio komunikacinio rango („pareigų“) pokyčio svarba.

4.4. O BŪDWARDŽIAI IR PRIEVEIKSMIAI? LAIPSNIS

Nors be būdvardžių ir sunku įsivaizduoti didesnės apimties komunikacinį procesą, įdomu tai, kad ši žodžių klasė gramatinių kategorijų įvairove nepasižymi. Suprantama, jei kalboje galioja principas, kad būdvardžiai yra derinami prie savo valdovų – daiktavardžių, galima būtų teigti, kad jie ir turi tas kategorijas, kuriomis derinami – linksnį, skaičių ir giminę (klasę). Bet tai iš tikrųjų būtų netiesa – pats būdvardis tų kategorijų neturi, nes jis tik mėgdžioja daiktavardžio duodamus signalus. Žinoma, kai kada gali susidaryti įspūdis, kad tų signalų pats daiktavardis neduoda, pavyzdžiui, įsivaizduokime tokį junginį:

patyrusi-am someljė

Šiuo atveju atrodo, kad tik būdvardžio forma turi trijų kategorijų reikšmes: vyriškosios giminės, vienaskaitos ir naudininko. Vis dėlto tai iliuzija: nors daiktavardis čia ir, sakytume, formos požiūriu tyli, bet savo kategorijas vis tiek turi, tik šiuo konkrečiu atveju jų regimu būdu pats neparodo, ir tik tada, kai būdvardis jo atsiklausia, kaip čia reikėtų prisiderinti, reikiamus duomenis gauna. Lygiai taip pat, sakysim, ir vokiečių kalboje yra nemažai atvejų, kai iš daiktavardžio formos apie jo kategorijas nieko nuspręsti negalima, bet, pažiūrėjus į artikelį ir būdvardį, darosi aiškiau:

Der alt-e Mann ‘senasis vyras’

Dem alt-en Mann ‘senajam vyrui’

Panašiai ir lietuvių kalboje, kaip jau buvo užsiminta, apibrėžtumas yra daiktavardžio kategorija, bet padėtis susiklostė taip, kad tą signalą duoda būdvardis – atkreipkite dėmesį į vertime ką tik pavartotas formas *senasis*, *senajam* – būtent jos signalizuoja, kad su jomis einantis daiktavardis yra apibrėžtas (vokiečių kalboje tą signalą duoda atskiri žodžiai – artikkeliai).

Iš to, kas čia pasakyta, turime daryti liūdnoką išvadą apie būdvardžio turtinę padėtį: nė viena iš iki šiol minėtų kategorijų nėra jo nuosavybė: nei skaičius, nei linksnis, nei

117 London: Hodder Arnold/Education, du leidimai: 2002, 2010.

118 Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“, 2011.

giminė, nei apibrėžtumas¹¹⁹. Situacija pagerėja tik tada, kai pranešime prireikia vieną objektą palyginti su kitu, kurį vadinsime lyginimo standartu (angl. *standard of comparison*). Pavyzdžiuose toliau bandysime lyginti *staltiesę* su *sniegu*, lyginimo aspektą perteiks būdvardis *baltas*, -a, o lyginimo rezultatai čia galėtų būti trejopi:

- 1) *staltiesė* > *sniegas*
- 2) *staltiesė* < *sniegas*
- 3) *staltiesė* = *sniegas*

Kai tokių santykių žymėjimas tampa privaloma gramatikos dalimi, kalbame apie **laipsnio** kategoriją (angl. (*grade of*) *comparison*), kuri leidžia **nusakyti objektų santykius pagal būdvardžiu reiškiamą ypatybę**. Jei apsiribotume lyginimo raiška žodžio dalimi (morfologiškai), lietuvių kalboje rastume tik pirmojo santykio atspindį:

- (1) *staltiesė balt-esn-ė už sniegą*¹²⁰

Tokia laipsnio kategorijos reikšmė vadinama **lyginamuoju laipsniu** (angl. *comparative*). Antrojo tipo santykis, kai lyginamasis objektas tam tikru aspektu nusileidžia standartui, atrodo, morfologiškai kalbose nežymimas, o štai trečiasis – galimas – tai **ekvatyvas** (angl. *equative*), vartotas, pavyzdžiui, senojoje **airių** kalboje:

- (3) *ard-aithir* ‘toks pat aukštas’¹²¹

Jei objektas lyginamas su visa savo grupe ir ją pranoksta, tą dalyką pažymime **aukščiausiuoju** laipsniu, **superliatyvu** (angl. *superlative*):

- (4) *ši staltiesė balči-ausi-a (iš visų)*

Žiūrint bendriau, superliatyvas yra pirmojo santykio tipas, kai lyginamas daiktas pranoksta standartą, bet tą standartą sudaro jau visa daiktų grupė. Įdomu tai, kad kai kuriose kalbose formos požiūriu superliatyvas nuo komparatyvo nedaug ir skiriasi – tik apibrėžtumo rodikliu – pavyzdžiui, taip yra prancūzų kalboje (aukštesniojo laipsnio reikšmė čia žymima atskiru žodžiu *plus*):

blanc ‘baltas’

plus blanc ‘baltesnis’

le plus blanc ‘balčiausias’

Baigiant galima pridurti, kad tada, kai lyginimo nėra, skiriamas **pamatinis** (nelyginamasis) laipsnis (angl. *positive*), o šios kategorijos reikšmes gali turėti ir **prieveiks-**

¹¹⁹ Arba, formuluojant kitaip, tos kategorijos yra viso junginio (NP) nuosavybė, tik čia daiktavardis akcentuotinas kaip jo šeimininkas.

¹²⁰ Įdomu ir tai, kaip pažymimas lyginimo standartas – ta priemonė (čia – prielinksnis *už*) vadinama lyginimo (standarto) žymikliu (angl. *marker of comparison*). Glaustumo dėlei toliau šio dalyko nenagrinėsime.

¹²¹ Šalia *ard-u* ‘aukštesnis’ ir *ard-am* ‘aukščiausias’. Pavyzdžių šaltinis: David Stifter, „Early Irish“, Martin J. Ball, Nicole Muller (eds.), *The Celtic Languages*, London, New York: Routledge, 2009, 76.

miai, tik šiuo atveju dažniausiai bus lyginamos jau veiksmažodžių žymimos ypatybės. Pavyzdžiui, taip atrodytų prievoksmio laipsniai **latvių** kalboje (atkreipkite dėmesį į tai, kad superliatyvas sudaromas pridodant priešdėlį!):

ātr-i 'greitai'

ātr-āk 'greičiau'

vis-ātr-āk 'greičiausiai'

Senajoje airių kalboje apie panašiai sudaromą prievoksmių ekvatyvą, komparatyvą ir superliatyvą kalbėti negalime, nes ten tokios reikšmės paprastai perteikiamos specialiomis sintaksinėmis konstrukcijomis, į kurias įtraukiamos atitinkamų laipsnių būdvardžių formos¹²².

Apibendrinime

Laipsnio kategorija nusako lyginamąjį objektų arba veiksmų santykį pagal būdvardžiu ar prievoksmiu reiškiamą ypatybę. Objektas, su kuriuo lyginama, vadinamas **lyginimo standartu**. Jei lyginamasis objektas ar veiksmas ypatybės atžvilgiu:

- 1) su standartu sutampa, tai – **ekvatyvas**;
- 2) standartą pranoksta, tai – **komparatyvas** (aukštesnysis laipsnis);
- 3) pranoksta standartą sudarančių objektų grupę, tai – **superliatyvas** (aukščiausiasis laipsnis).

Jei lyginimo nėra, būdvardžio arba prievoksmio formą įvardijame kaip **pozityvo** – pamatinio (nelyginamojo) – laipsnio.

4.5. GRAMATINIŲ KATEGORIJŲ RAIŠKOS ĮVAIROVĖ

Ką tik įveikėme gramatinių kategorijų apžvalgą ir jau neblogai įsivaizduojame, kokių šviesoforų kalbose gali būti ir kokius signalus jie siunčia. Vis dėlto iki tikrų (apčiuopiamų) šviesoforų dar toli, mat kalbose yra ne vienas būdas jiems sukonstruoti. Dabar, tęsiant palyginimą, kaip tik ir kelsimės į šviesoforų dirbtuves ir aiškinsimės, *kaip* (kokiais apčiuopiamais būdais) kalbose signalizuojamos (žymimos, reiškiamos) gramatinės kategorijos.

4.5.1. PERIFRASTINĖ IR NEPERIFRASTINĖ RAIŠKA

Tiesą sakant, ankstesniuose poskyriuose negalėjome visai atsiriboti nuo gramatinių kategorijų raiškos, todėl jau žinome, kad kartais signalus duoda atskiri žodžiai (prisi-

¹²² Nuoširdžiai dėkoju Davidui Stifteriui už šį komentarą.

minkite artikelius – jie žymi apibrėžtumą) arba žodžių dalys (kalbėdami apie linksnį, daugiausia dėmesio skyrėme būtent tokiems atvejams). Panašiai ir toliau kalbėsime apie du pagrindinius būdus, iš kurių vienas bus apibrėžiamas taip:

(1) **gramatinės kategorijos** gali būti **žymimos specialiais žodžiais** (ši raiška dar vadinama **perifrastine** arba **analitine** – angl. *periphrastic, analytic*).

Nuo tokio būdo skirsime visus kitus (2), kuriuos kol kas apibendrintai vadinsime tiesiog **neperifrastiniais**.

Nors pats perifrastinės raiškos principas labai paprastas (specialus žodis = gramatinė reikšmė), bet užduokime tokį klausimą: iš kur žinoti, kad tam tikras žodis perteikia būtent gramatinę, o ne kokią nors kitokią reikšmę? Pažvelkime į anglų kalbos pavyzdį:

*Get yourself something to drink and **the** people around you **will** look **more** beautiful!*

‘Užsisakyk ką nors išgerti ir žmonės aplinkui atrodys gražesni!’

Čia pravers prisiminti, kad gramatinės reikšmės yra būtiniosios, todėl jas tiesiog privalome žymėti, o kitų žodžių pasirinkimas yra jau komunikacinės kūrybos dalis. Tai reiškia, kad anglų kalboje vartodami daiktavardžius, veiksmažodžius ir būdvardžius, tiesiog privalome galvoti apie jų apibrėžtumą, laiką, laipsnį ir tas kategorijas būtinai pažymime, nors kitų žodžių įterpimas (ar praleidimas) yra paliktas jau mūsų nuožiūrai. Tiesa, čia reikia atsižvelgti į štai kokį dalyką – neretai ir tuos specialiuosius (gramatinius) žodžius galima praleisti, bet jų nebuvimas (tokį atvejį pažymėsime nulinio ženklu – ∅) taip pat duos gramatinį signalą! Pabandykime taip modifikuoti mūsų pavyzdžio antrąją dalį, kad išeitų atskiras sakinys:

∅ *Happy people* ∅ *look* ∅ *beautiful!*

‘Laimingi žmonės gražiai atrodo!’

Dabar daiktavardis *people* jau neapibrėžtas, veiksmažodžio laikas – esamasis, o būdvardis – pamatinio (nelyginamojo) laipsnio. Vadinasi, nors raiška ir neapčiuopiama, gramatinė informacija vis tiek perduodama.

Be būtinumo, galima pasiremti ir štai kokiu kriterijumi: perifrastine raiška laikoma tokia, kuri atitinka žymėjimą skirtingomis to paties žodžio gramatinėmis formomis. Kitaip tariant, *will* ir *more* mūsų pavyzdyje gali būti laikomi gramatiniais žodžiais, nes laiko ir laipsnio kategorijos anglų kalboje reiškiamos ir žodžių dalimis (*look-ed, slow-er*) ar kitokių skirtumų turinčiomis formomis (*saw, worse*). Bet ką tada daryti su apibrėžtumu? Išėjus (kad ir netobula) būtų tokiais atvejais ieškoti paralelių ne tik tos pačios kalbos sistemoje, bet pasitelkti ir kitų kalbų duomenis (mūsų atveju prisiminkime jau minėtą danų *hav-et* ‘the sea’, kur apibrėžtumas žymimas žodžio dalimi).

Dabar pereikime prie **neperifrastinių** raiškos būdų, kuriuos taip pat galima suskirstyti į dvi grupes. Iš pradžių pasižiūrėkime į kelis vokiečių kalbos pavyzdžius – tai daiktavardžių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininkai (artikeliai paprastumo dėlei praleisti):

Kellnerin ‘padavėja’*Kellnerinnen* ‘padavėjos’*Apfel* ‘obuolys’*Äpfel* ‘obuoliai’

Pirmuoju atveju prie vienaskaitos formos prijungiama žodžio dalis *-nen*, o antruoju – pridėti nieko nepridedama, bet pasikeičia vienas balsis: *a* virsta *ä* (greičiausiai žinote, kad jį tariame panašiai kaip lietuvių *e*). Tokių atvejų yra ir veiksmažodžio srityje, palyginkite:

(wir) sagen ‘sakome’*(wir) sagten* ‘sakėme’*(wir) sprechen* ‘kalbame’*(wir) sprachen* ‘kalbėjome’

Čia taip pat, keičiantis laikui iš esamojo į būtajį, pirmuoju atveju pridedamas elementas *-t-*, o antruoju keičiasi balsis: *e* → *a*.

Vadinasi, mūsų šviesoforų dirbtuvėje reikia skirti atvejus, kai:

- 1) prie žodžio **prijungiamas** tam tikras **papildomas nesavarankiškas elementas** (tai – **jungtinis** (angl. *concatenative*) gramatinių kategorijų raiškos būdas);
- 2) nieko neprijungiama, bet **keičiamas (modifikuojamas)** pats **žodžio pavidalas** (ši būdą kol kas vadinkime **nejungtiniu** (angl. *non-concatenative*)).

Abu tuos atvejus dabar aptarsime atskirai, o poskyrių gale tradiciškai apibendrinsime svarbesnius dalykus.

4.5.2. JUNG TINĖ RAIŠKA

Gerai žinoma, kad norint suprasti, kaip kas nors veikia, reikia tą objektą išnarstyti ir, jei tik yra galimybė, po to pabandyti jį vėl sudėti. Nepriklausomai nuo to, ar po antrojo veiksmo daiktas bus funkcionalus, mūsų pasaulio pažinimas turėtų būti pažengęs pirmyn. Jungtiniam gramatinių kategorijų raiškos būdui suprasti ardymas ypač tinka, nes čia juk viskas ir yra sudėliota iš dalių, tad pabandykime išardyti štai tokį lietuvių kalbos žodį:

*pali***es***dav***o***me*

Galbūt prisimenate, kaip esame bandę skirti žodžius – ieškodami pasikartojimų – toks pat principas galios ir čia: atskirti žodžio dalį turime teisę tik tada, kai ji pasikartoja ir kituose žodžiuose ir (tai labai svarbu!) ten turi tą pačią funkciją arba reikšmę. Pradėkime nuo žodžio pabaigos ir bandykime atidalyti *-me*: taip daryti turime teisę, nes ši dalis pasikartoja daugybėje žodžių ir visur funkcija bus ta pati – signalizuoti, kad veiksmo atlikėjas yra daugiskaitos pirmasis asmuo. Ardykime toliau:

*pali***es***dav-o-* (nes *-o-* kartojasi kitur, pvz.: *susitik-o-*, *nudžiug-o-*, *pamirš-o-*, o šio segmento funkcija – žymėti būtajį laiką);

*pali***es***-dav-* (*-dav-* kartojasi kitur ir žymi habitualinį aspektą);

pa-lies- (-*lies-* kartojasi kitur, pvz.: *lies-ti*, *lies-ki-te*, *lies-tų*; pala, bet kokia šio segmento funkcija?);

pa- (*pa-* kartojasi kitur ir žymi veiksmo ribą, pvz.: *pa-skambino*, *pa-kvietė*, *pa-vaišino*).

Kaip matyti, vienintelė vieta, kur reikėjo šiek tiek stabtelėti, tai segmentas *-lies-*, nes nepavyko nusakyti jo funkcijos, kuri savo prigimtimi būtų panaši į kitas ką tik minėtąsias. Taip nutiktų ardanč ir kitus žodžius, kol neišskeltume tokio klausimo: ar nėra taip, kad skaidomų **žodžių dalys priklauso dviem klasėms**? Maža to, bandant žodžius iš naujo sudėlioti, paaiškėtų, kad tokių elementų, kaip *-lies-*, tiesiog negalime praleisti, nes išėitų adresatams visai nesuprantami dariniai, palyginkite:

liesdavo (praleisti du segmentai: *pa-* ir *-me*)

**padavome* (praleistas segmentas *-lies-*)

Todėl, panašiai kaip kalbėdami apie žodžių junginius pripažinome **pagrindinius** ir **priklausomuosius elementus**, juos galime išvelgti ir čia: *-lies-* bus pagrindinis, o visi kiti – priklausomieji. Dėl tokio skirtumo ir jų funkcijas reikia nusakyti nevienodai: pagrindinis elementas turės tam tikrą stabilią (nekintamą) funkciją, o priklausomieji – jį modifikuojančias. Šiuo konkrečiu atveju *-lies-* funkciją galime nusakyti tiesiog kaip tam tikro veiksmo žymėjimą, pavyzdžiui, ‘pirštais ar kitaip pasiekti kontakta’, kuris, jungiant priklausomuosius elementus, bus įvairiais aspektais modifikuojamas.

Dabar tai, ką atradome, įvardykime įprastinėmis kalbotyros sąvokomis. Visi segmentai, kurių smulkiau skaidyti nepavyksta, bet galima priskirti funkcijas, vadinami **morfemomis** (angl. *morpheme*). Pagrindiniai elementai yra **šaknys** (angl. *root*), o priklausomieji – **afiksai** (angl. *affix*), kurie gali būti keleriopi. Prieš pereidami prie jų klasifikacijos, nepamirškime, kad kalboje informacija koduojama linijaiškai – elementai eina vienas po kito, todėl labai svarbi jų tarpusavio tvarka (prisiminkite žodžių tvarką!). Maža to, koduojant didelį kiekį informacijos, svarbu turėti įvairių galimybių jai prijungti – mūsų atveju – prie šaknies. Štai todėl afiksų rūšys priklauso nuo pozicijos šaknies atžvilgiu. Akivaizdu, kad pirmiausia bus galimos dvi vietos tiems afiksams prisijungti:

- 1) **prieš šaknį**, tada juos vadinsime **prefikais**, arba priešdėliais (*pa-lies-*);
- 2) **po šaknies**, tada juos vadinsime **postfikais** (*-lies-dav-o-me*)¹²³.

Atrodytų, čia galimybės ir baigtųsi, bet yra tokių pakankamai išūlių afiksų, kurie sugeba **įsiterpti į šaknies vidų**, todėl vadinami (3) **infiksais**, arba intarpais (angl. *infix*). Sakysim, iš formų *tik-s*, *tik-tų*, *tik-o* ir pan. matyti, kad šio veiksmožodžio šaknis yra *tik-*,

¹²³ Ši sąvoka gana reta, vietoj jos paprastai minimos **priesagos** (sufiksai, angl. *suffix*) ir **galūnės** (fleksijos, iš dalies plg. angl. *ending*). Galūnėmis paprastai laikomi afiksai, einantys žodžio gale ir žymintys, pavyzdžiui, linksnį, skaičių, asmenį, laiką.

bet dabar pažiūrėkime, kas atsitinka esamajame laike: *ti-n-k-a* (šaknis tarsi perskeliamą, o į atsiradusį plyšį įterpiamas infiksas).

Įdomu, kad ir čia informacijos kodavimo galimybės dar nesibaigia. Sakykim, kad mums reikia perduoti signalą apie dvi daiktavardžio kategorijas: linksnį ir skaičių. Visai logiška būtų kiekvienai kategorijai skirti po atskirą morfemą, taip yra, pavyzdžiui, *turkų* kalboje, kur formoje *kilim-lar-ı* afiksas *-lar-* reiškia daugiskaitą, *-ı* – galininką, o šaknis reiškia tai, apie ką greičiausiai jau ir galvojate, nes į lietuvių kalbą šis daiktavardis per tarpininkus atkeliavo būtent iš turkų kalbos, todėl visos formos reikšmė – ‘kilimus’¹²⁴. Štai tokia – sakytume logiška ir skaidri – raiška, kai **atskiros morfemos turi po vieną reikšmę**, kalbininkų paprastai vadinama **agliutinacine** (angl. *agglutinating*, pats raiškos procesas – *agglutination*). Kitokia situacija matyti lietuvių kalboje, nes vietoj dviejų afiksų čia yra tik vienas – *kilim-us*; kitaip tariant, ir skaičius, ir linksnis žymimi taupiai, tarytum suliejant į vieną afiksą, todėl tokia raiška, kai **viena morfema žodyje perteikia kelias reikšmes**, vadinama **fuzine** (angl. *fusional*, procesas – *fusion*).

Apibendrinkime

Žodį skaidant į smulkausius funkcijas ir reikšmes turinčius segmentus, gaunamos **morfemos**. Pagal vaidmenį žodžio sandaroje skiriamos pagrindinės morfemos – **šaknys** – ir jas modifikuojančiosios – **afiksai**. Pagal afiksų padėtį šaknies atžvilgiu skiriami **prefiksai** (eina prieš šaknį), **postfiksai** (eina po šaknies) ir **infiksai** (įsiterpia į šaknį). Postfiksai tradiciškai dažniau vadinami sufiksais (priesagomis) ir fleksijomis (galūnėmis).

Jungtinė gramatinių kategorijų **raiška** realizuojama **afiksais**. Jei atskiri afiksai žodyje turi po vieną reikšmę, tokia raiška vadinama **agliutinacine**, o jei vienas afiksas iš karto perteikia kelias reikšmes – **fuzine**.

Ką dar čia paskaičius?

Žodžio formų mokslui – **morfologijai** (angl. *morphology*) – plačiau pažinti galima rekomenduoti jau anksčiau minėtą Haspelmatho ir Sims vadovėlį *Understanding Morphology*, žr. 2 sk. „Basic concepts“: ypač atkreipkite dėmesį į mūsų neaptartas leksemos (angl. *lexeme*), žodžio formos (angl. *word-form*), paradigmos (angl. *paradigm*), kamieno (angl. *base, stem*) ir alomorfo (angl. *allomorph*) sąvokas bei skyriaus pabaigoje duodamus morfemų glosavimo pradmenis.

4.5.2. NEJUNGTINĖ RAIŠKA

Prisiminkime, kad nejungtinės raiškos atveju prie žodžio jokių naujų elementų nejungiamo, o tik keičiame esamą formą – tarsi žodis būtų nulipdytas iš nekietėjančio

¹²⁴ Tiesa, turkiškai taip vadinamas ne bet koks, o kilimas be pūko (nuoširdžiai dėkoju Galinai Miškinieniui, su kuria galėjau pasikonsultuoti dėl šio žodžio reikšmės).

molio, kuriame galima padaryti naujų įdubų ir iškilimų – gramatinių kategorijų ženklų. Tas molis – tai žodį sudarantys garsai, kuriuos plačiau aptarsime vėliau (žr. 5 sk.), bet jau ir dabar, tiesą sakant, tikrai turėtumėte žinoti, kas yra balsiai ir priebalsiai.

Iš pradžių minkysime balsius – kaip pamenate, vok. (*wir*) *sprechen* ‘kalbame’ nuo (*wir*) *sprachen* ‘kalbėjome’ skiriasi tuo, kad balsį *e* būtajame laike tarsi perlipdėme ir pavertėme į *a*. **Kai** tokie **balsių pakitimai žymi skirtingas gramatines reikšmes, kalbame apie balsių kaitą**, arba **apofoniją**, abliautą (angl. *apophony*, *ablaut*). Įdomu tai, kad kai kuriose kalbose keičiasi ne vienas, o keli balsiai. Sakysim, arabų kalboje taip sudaroma dalies daiktavardžių daugiskaita:

malik ‘karalius’ *muluuk* ‘karaliai’

Kaip matyti, balsį *a* pakeitė *u*, o *i* pavirto į *uu*¹²⁵. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad net ir tada, kai vienaskaitos formoje antrojo balsio nėra, daugiskaitoje vis tiek atsiranda *uu*¹²⁶:

qarn ‘šimtmetis’ *quruun* ‘šimtmečiai’
bank ‘bankas’¹²⁷ *bunuuk* ‘bankai’

Į balsių kaitą labai panašus dar vienas gramatinių kategorijų raiškos būdas, kai **balsis išlieka tas pats, tik keičiasi** tam tikra **jo ypatybė, vadinama tonu** (tai **tonų kaita**, angl. *change of tone*, *tonal change*). Šį reiškinį apytikriai apibrėžkime taip: tai tokio paties balsio ištarimas skirtingais būdais, pavyzdžiui, žemesniu, viduriniu ir aukštu tonu¹²⁸. Todėl, sakysim, **ngičių** kalboje paskutinių dviejų daiktavardžio skiemenų toną pakeitus į aukštą, išeis daugiskaitos forma¹²⁹:

màlimò ‘mokytojas’ *màlímó* ‘mokytojai’
kamà ‘vadas’ *kámá* ‘vadai’

Iš šių pavyzdžių matyti, kad vienaskaitoje priešpaskutiniai balsiai turi vidurinį toną (jis niekaip nežymimas¹³⁰: *mà.li.mò*, *ka.mà*), o paskutiniai – žemą (pažymėtas virš balsio į kairę pasvirusiu brūkšneliu: *mà.li.mò*, *ka.mà*); kai kalbėtojui prireikė daugiskaitos formos, jokių afiksų (kaip turkų ar lietuvių kalbose) jis ne pridėjo, o tik du paskutinius balsius ištarė kitaip – aukštu tonu (jis pažymėtas į dešinę pasvirusiu brūkšneliu: *mà.lí.mó*, *kámá*).

125 Taip čia žymimas ilgasis balsis, lietuviškai galėtume rašyti tiesiog *ū*.

126 Pavyzdžių šaltinis: Karin C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 145–146.

127 Tai, suprantama, ne savas, o skolintas žodis, bet ir jo daugiskaita sudaroma pasitelkiant balsių kaitą.

128 Jį aptarti tiktų garsų skyriuje (žr. 5), bet nuo to klausimo atsiribojame, žr. tik literatūros ir kitų šaltinių rekomendacijas, teikiamas 5.5 poskyrio pabaigoje.

129 Pavyzdžiai iš: Geert Booij, *The Grammar of Words. An Introduction to Linguistic Morphology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 12 (pirminis šaltinis: Constance Kutsch Lojenga, *Ngiti: a Central Sudanic Language of Zaire*, Köln: Rüdiger Köppe, 1994, 135).

130 Patogumo dėlei žodžio skiemens ribas nurodysime taškais.

Panašiai kaip keisdami balsius **pažymime skirtingas gramatines reikšmes**, tą patį galime atlikti ir **modifikuodami priebalsius**. Tam tikra **priebalsių kaita** (angl. *consonant mutation*) funkcionuoja, pavyzdžiui, **albanų** kalboje, kur dalies daiktavardžių vienaskaita ir daugiskaita skiriasi tik tuo, kad pasikeičia paskutinis priebalsis, palyginkite:

armik ‘priešas’ *armiq* ‘priešai’¹³¹
portokall ‘apelsinas’ *portokaj* ‘apelsinai’¹³²

Dabar pažvelkime į štai tokių gramatinių kategorijų raiškos būdą, pastebėtą **Vaeakau-Taumako** kalboje (tiesa, reikia iš karto pasakyti, kad tokių daiktavardžių ten nedaug)¹³³:

hale ‘namas’ *halehale* ‘namai’
motu ‘sala, kaimas’ *motumotu* ‘salos, kaimai’

Juk labai logiška, ar ne: jei nori pasakyti, kad ko nors yra ne vienas, o daugiau – tiesiog pakartok tą žodį! Kaip matyti, čia šiek tiek nutolstame nuo poskyrio pradžioje pasiūlyto nejungtinės raiškos supratimo: **žodžio medžiaga** ne šiaip perminkoma, bet **kopijuojama ir kartojama**, o toks procesas vadinamas **reduplikacija** (angl. *reduplication*). Ką tik nagrinėtasis pavyzdys būtų visiška reduplikacija, bet labai dažnai pasitaiko tik dalinis žodžio elemento pakartojimas, taip yra, pavyzdžiui, **ilokanų** kalboje¹³⁴:

kaldín ‘ožka’ *kal-kaldín* ‘ožkos’
púsa ‘katė’ *pus-púsa* ‘katės’

Iš pavyzdžių matyti, kad tokia – dalinė – reduplikacija jau priartėja prie afiksacijos: juk tam tikras segmentas prie žodžio buvo prijungtas, tik jis buvo paimtas ne šiaip „iš šalies“, o pasigamintas kopijuojant turimą medžiagą.

Prie nejungtinės raiškos galima priglauti dar vieną gramatinių kategorijų žymėjimo būdą, bet reikia pripažinti, kad apie žodžio molio perminkymą čia kalbėti jau negalima, nes formos skiriasi per daug, kad tarp jų išžiūrėtume nors ką bendro, palyginkite:

rusų *čelovek* ‘žmogus’ *ljudi* ‘žmonės’
kana *ŋwíí* ‘vaikas’ *míńńó* ‘vaikai’¹³⁵

131 Raidė *q* tariama kaip lietuvių *c*.

132 Raidės *ll* tariamos kaip lietuvių kietoji *l* (pavyzdžiui, žodyje *gal*), raidė *j* – kaip lietuvių *j*. Pavyzdžiai iš: Martin Haspelmath, Andrea D. Sims, *Understanding Morphology*, London: Hodder Education, 2010, 35 (pirminis šaltinis: Oda Buchholz, Wilfried Fiedler, *Albanische Grammatik*, Leipzig: Enzyklopädie, 1987, 264–265).

133 Åshild Næss, Even Hovdhaug, *A Grammar of Vaeakau-Taumako*, Berlin, Boston: de Gruyter Mouton, 2011, 92–93.

134 Pavyzdžiai iš: Bruce P. Hayes, May Abad, „Reduplication and syllabification in Ilokano“, *Lingua* 77, 1989, 357.

135 Pavyzdys iš: R. M. W. Dixon, *Basic Linguistic Theory*, Vol. 3: *Further Grammatical Topics*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 56 (pirminis šaltinis: Suanu Ikoro, *Kana grammar summary*, RCTL internal document, ANU, 1996).

Štai tokiems atvejais, kai **gramatines reikšmes žymi formos, kurių pavidalas tarpusavyje visai nesusijęs**, kalbame apie **supletyvizmą**, o pačios formos vadinamos **supletyvinėmis** (angl. atitinkamai *suppletion, suppletive*).

Apibendrinime

Aptarėme tokius **nejungtinės raiškos būdus**, kai gramatines reikšmes žymi ne prijungiami segmentai (afiksai), o: (1) **balsių kaita** (apofonija), (2) **tonų kaita**, (3) **priebalsių kaita**, (4) **reduplikacija** (viso žodžio ar jo dalies pakartojimas), (5) **supletyvizmas** (reikšmes perteikiančių formų pavidalai nėra tarpusavyje susiję).

Ką dar čia paskaičius?

Su nejungtinės raiškos galimybėmis galite susipažinti tame pačiame Haspelmatho ir Sims vadovėlyje *Understanding Morphology*, žr. 3.1.2 „Base modification“ ir 3.1.3 „Reduplication“. Atkreipkite dėmesį ne tik į tai, kad reiškiniai aptariami plačiau (žr., pvz., apie balsių ir priebalsių kaitas), bet pristatomi ir tokie, kurių neaptarėme: tai kirčio vietos kaita (angl. *stress shift*¹³⁶), trumpinimas (angl. *subtraction*) ir garsų sukeitimas, metatezė (angl. *metathesis*).

4.5.3. KALBŲ TIPAI PAGAL GRAMATINIŲ KATEGORIJŲ RAIŠKĄ

Jau seniai pastebėta, kad dalis kalbų kategorijas žymėti afiksais labai mėgsta, o štai kitos – atvirkščiai – visai jų neturi ir dėl to galvos nesuka. Viena iš tokių afiksų mėgėjų yra, pavyzdžiui, **vidurio Aliaskos jupikų kalba**¹³⁷:

angyar-pa-li-yu-kapigte-llru-unga

Tai vienas žodis, kurį lietuviškai atitiktų išsitas sakinytis:

Labai norėjau padaryti didelę valtį.

Šiame žodyje yra tik viena šaknis (*angyar-* ‘valtis’), o po jos eina virtinė postfiksų, perteikiančių reikšmes, kurių daugumą lietuviškai žymėtume atskirais žodžiais:

-pa-: ‘didelis’

-li-: ‘padaryti’

-yu-: ‘norėti’

¹³⁶ Tiesa, pavyzdžiai rodo tik anglų kalbos žodžių klasių skirtumą (plg.: *récord* ‘įrašas’ (daiktavardis), bet *recórd* ‘įrašyti’ (veiksmažodis)), o ne gramatinių reikšmių kontrastą (iš dalies plg. lietuvių vns. kilm. *šakōs*, šalia dgs. vard. *šākos*, bet toks kirčio vietos keitimasis apima tik dalį daiktavardžių ir pats vienas skirtingų linksnių ir skaičių formų žymėti negali).

¹³⁷ Pavyzdys iš: Osahito Miyaoka, *A Grammar of Central Alaskan Yupik (CAY)*, Berlin, New York: de Gruyter Mouton, 2012, 30. Paprastumo dėlei čia neskiriame gramatinių ir darybinių afiksų (apie juos žr. 6.2 poskyrį).

- kapigte*:- 'labai'
- llru*:- 'būtas laikas'
- unga*: 'tiesioginės nuosakos vns. 1 a.'

Lietuviai afiksus taip pat mėgsta, nors ir ne taip, kaip jupikai, bet vis dėlto labiau už anglus, palyginkite:

Ne-be-ger-si-me = We will not drink any more

Šiuo atveju matyti, kad tai, ką angliškai pasakome atskirais žodžiais, lietuviškai galima perteikti afiksais. Pats **polinkis vartoti afiksus gramatinėms reikšmėms perteikti vadinamas kalbos sintetiškumu**, o jį išmatuoti galima taip: paimti teksto ištrauką, suskaidyti morfemomis, jas suskaičiuoti ir padalyti iš žodžių skaičiaus. Štai tas santykis ir parodys, koks kalbos sintetiškumo indeksas: kuo jis didesnis, tuo kalba labiau mėgsta žodžius sudaryti jungdama morfemas (tarsi sakytume: „sintetindama iš morfemų“)¹³⁸. Šį dalyką galima iliustruoti vieno klasikinio tyrimo duomenimis¹³⁹:

vietnamiečių	1,06
anglų	1,68
sanskritas	2,59
vakarų Grenlandijos inuitų	3,72

Norint pabrėžti **kalbų, turinčių didelį sintetiškumo indeksą**, specifiškumą, jos vadinamos **polisintetinėmis** (angl. *polysynthetic*) – tokios yra minėtosios vidurio Alias-kos jupikų ir vakarų Grenlandijos inuitų kalbos. Sanskritas ir į ją savo sandara panašios kalbos (sakysim, lietuvių) joms nusileidžia, todėl gali būti sakoma, kad sintetiškumas čia tiesiog būdingas ar yra vidutiniškai dažnas. Kita vertus, tokios **kalbos**, kaip anglų, **pasižymi palyginti reta afiksacija**, todėl vadinamos **analitinėmis** (angl. *analytic*) – t. y. tokios, kurios nelinkusios žodžių sintetinti, gramatinės reikšmės perteikia jas lyg išanalizuodamos – atskirais žodžiais (prisiminkite perifrastinę raišką!). Indeksui dar labiau mažėjant ir artėjant prie vieneto susiduriame su ribiniais analitiškumo atvejais, kurie paprastai įvardijami kaip **izoliaciniai** (angl. *isolating*), nes tokių kalbų (kaip vietnamiečių) šaknys atrodo tarytum izoliuotos – jos afiksų neprisijungia.

¹³⁸ Situacija čia supaprastinama: skaičiuojamos visos morfemos, o ne tik tos, kurios žymi gramatinės reikšmės.

¹³⁹ Joseph H. Greenberg, „A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Language“, *On Language. Selected Writings of Joseph H. Greenberg*, ed. by Keith Denning, Suzanne Kemmer, Stanford: Stanford University Press, 1990, 23 [straipsnis pirmąsyk išspausdintas 1954 m.].

Apibendrinkime

Pagal tai, kiek kalbai būdinga gramatinių (ir kitų¹⁴⁰) kategorijų raiška afiksais, ji gali būti apibūdinama kaip **polisintetinė** (labai būdinga), **sintetinė** (būdinga), **analitinė** (mažai būdinga) arba **izoliacinė** (iš esmės nebūdinga).

Ką dar čia paskaičius?

Apie skirtingus kalbų tipus kalbama minėtame Haspelmath ir Sims darbe, žr. 1.2 „Morphology in different languages“ (ten teikiama ir didesnė kalbų sintetiškumo indekso lentelė).

5.

ORO VIRPESIAI

Grįžkime prie to, nuo ko kadaise pradėjome – kad komunikacinėje situacijoje adresantas kuria pranešimą ir jį siunčia adresatui. Apie pirmąją – kūrybinę – dalį jau žinome nemažai, bet juk kiekvienas kūrėjas, rašantis ne vien „į stalčių“, norėtų, kad jo tekstai pasiektų ir skaitytojus, o tai nėra taip paprasta. Todėl šiame skyriuje spręsimė štai tokį konstrukcinį uždavinį: kaip apčiuopiamu būdu adresatui perduoti kalbinėje sąmonėje ką tik sukurtą pranešimą. Savo arsenale turime bent penkis kanalus: regą, klausą, skonį, uoslę ir lytėjimą. Tiesą sakant, jais visais rečiau ar dažniau informaciją siunčiame, tik nevienodai sudėtingą ir ne visada sąmoningai. Gana informatyvus lytėjimas: vienaip ar kitaip liesdami adresatą galime tiesiog atkreipti jo dėmesį, taip pat signalizuoti palankumą, artimą ryšį ar atvirksčiai – grasinimą, agresiją. Lytėjimu pasinaudojama ir technologijose – pagalvokite, kaip įvairiais būdais liesdami ekranus duodate skirtingas komandas arba reaguojate į mobilių įrenginių skleidžiamą vibraciją, atitinkančią tam tikrus įvykius. Kiek sunkiau su kvapais – jei norime savo sąmonės turinį jais atspindėti, turime imtis specialių priemonių, pavyzdžiui, kvėpalų, kurių siunčiamos žinutės, tiesa, dažnai paliečia ir abiejų komunikacijos dalyvių sąmonės sritis. Žinoma, kartais pranešimas gali būti gana konkretus, pavyzdžiui, „dėmesio, pavojus“, kai į bekvapės grėsmę keliančias medžiagas (pavyzdžiui, dujas) įterpiamas nemalonus kvapas, pranešantis apie jų nuotėkį (įdomu tai, kad toks signalas veikia lyg įrašyta žinutė, nes juk pats adresantas pokalbyje nedalyvauja). Dar daugiau vargo su skoniu: nors valgių ir gėrimų žinovai apie ragaujamų dalykų sukeliamus pojūčius gali pasakoti išstis istorijas, bet svarbiausias čia

140 Omenyje turimi vediniai, apie juos trumpai žr. 6.2.

lieka adresanto intencionalumo klausimas – kaip dažnai galime manyti, kad gamintojai (vyndariai, virėjai ir kiti) siekė perduoti būtent tokias žinutes?

Regos kanalas iš visų iki šiol aptartųjų išnaudojamas plačiausiai: juk kaip tik juo dabar turbūt ir gaunate šią informaciją; tiesa, nuo rašto galėtume atsiriboti (kodėl – netrukus išsiaiškinsime), bet ir be jo liktų gausybė vizualinių žinučių (statiškų ir judrių rodyklių, abstrakčių figūrų, spalvinių signalų ir t. t.), o svarbiausia tai, kad didžiąja dalimi visos tos žinutės bus gana konkrečios ir siunčiamos sąmoningai. Nepaisant vaizdinės informacijos gausos, regos vis dėlto negalima laikyti pirminiu kalbos perdavimo kanalu, nes raštas leidžia tik vizualiai užfiksuoti kalbą, o jos **pirminis pavidalas – garsinis**, taigi patiriamas klausia. Žinoma, šiandien yra daugybė situacijų, kai gerokai daugiau informacijos žmogus gauna ne garsiniu, o kaip tik vaizdiniu pavidalu – gerai pagalvokite, kiek šiandien kalbėjotės, o kiek žiūrėjote į ekranus ir kitus vizualinius paviršius. Štai todėl čia atsargiai ir sakome – garsinis pavidalas yra (istoriškai) pirminis, o ne, pavyzdžiui, pagrindinis.

Atsirinkę pirminį kalbos perdavimo kanalą, atidžiau pažiūrėkime į jo prigimtį. Įdomu tai, kad kalba artima lytėjimui, nes kalbėdami savo kūnu sukeliame tam tikrus virpesius, kurie savo ruožtu išjudina **ora (tai garso bangos)** ir taip per atstumą lyg paliečiame – suvirpiname – savo pašnekovą. Štai todėl kalba savo apčiuopiamu pavidalu yra labai kūniška ir, žiūrint iš kalbėtojo perspektyvos, lyg jo kūno tęsinys: negaliu paliesti, bet galiu užkalbinti.

Dabar pabandysime detaliau pasiaiškinti, kaipgi savo kūnu sugebame komunikaciškai vibruoti ir kaip iš tų virpesių atkoduojami pranešimai. Siekdami suprasti šiuos procesus iš pradžių užimsime klausytojo poziciją ir spręsimė tokius du klausimus:

- kaip oro vibracijų srautą galima skaidyti į mažesnius vienetus,
- kam tų vienetų reikia.

Iš pradžių aptarsime frazę, tada – žodį, vėliau – skiemenį ir galop prieisime prie smulkiausio vieneto – garso.

5.1. FRAZĖ IR INTONACIJA

Prisiminkite kokią nuobodžią paskaitą ir pagalvokite apie jos garsinį pavidalą – greičiausiai jis buvo gana monotoniškas, todėl viena iš priežasčių, kodėl nuo pasakojimo atitrūkote ar į jį net neišitraukėte, buvo jūsų kalbos atkodavimo sistemos streikas. Taip yra todėl, kad ji pripratusi garsinį informacijos srautą priimti **frazėmis** (angl. *tone group*¹⁴¹) – atkarpomis, išstartomis tam tikra intonacija ir sutampančiomis su žodžių junginiu ar klauza. Intonacijos esmę sudaro balso aukščio (angl. *pitch*) kitimai, kuriuos įprasta įsivaizduoti kaip kreives ir vadinti **intonacijos kontūru** (angl. *contour*), o šalia

141 T. p. *intonation(al) phrase, intonation group/unit*.

tų kitimų frazes padeda skirti daugiau ar mažiau žymios pauzės. Jei adresantas pranešimų intonuoti nesistengia, jų sudėtinių dalių ribos pasidaro neryškios, todėl klausytojas greičiau nuvargsta, o atkodavimo kokybė kuo toliau, tuo labiau prastėja. Tokia situacija iš dalies primena silpną interneto ryšį: ir informacijos ateina per mažai, ir darosi nuobodu. Kaip atsvarą monotoniškam dėstymui prisiminkite ne tik gerai intonuotas paskaitas, bet ir šiaip triukšmingesnę aplinką – kad ir mūsų vyninę ar panašią erdvę. Atsiriboję nuo savo tiesioginių pašnekovų ir įsiklausę į bendrą garso foną išgirsite daugybę intonacinių bangų – kai kurios iš jų paskiros, kai kurios jungiasi į didesnes, tai intensyviai lyg muša į krantą, tai vėl kuriam laikui trumpai nurimsta – čia taip adresantai kaunasi dėl adresatų dėmesio, o intonuodami vis ryškiau (ir garsiau) vienas kitą tarytum dar labiau pakursto. Kai štai tokioje aplinkoje vargstate ir nuobodžiaujate, nėra abejonės, kad viena iš priežasčių – frazių atakų perteklius.

Frazės intonacija pranešimus ir visą pasakojimą ne tik suskirsto atkarpomis, bet leidžia perduoti ir nemažai papildomų signalų. Pavyzdžiui, priklausomai nuo pasirinkto kontūro modelio, intonacija pažymi ir du labai svarbius sakinių (kartu – kalbos aktų, angl. *speech act*) tipus¹⁴²:

- teiginius (**tvirtinamoji intonacija**, angl. *declarative intonation*), jei frazės pabaigoje intonacija leidžiasi, pavyzdžiui:

Tu kas vakarą geri šampaną.

- klausimus (**klausiamoji intonacija**, angl. *interrogative intonation*), jei į frazės pabaigą intonacija kyla:

Tu kas vakarą geri šampaną?

Be to, dar galima kalbėti ir apie specialias intonacijas, perteikiančias liepimą (imperatyvinę), šaukimą (vokatyvinę) bei įvairius emocinius atspalvius (nuostabos, maldavimo, žavėjimosi ir pan.). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad sakinį intonuojant tam tikri žodžiai gali būti ištariami tvirčiau, intensyviau – tai **loginis frazės kirtis** (angl. *phrasal stress*), kuris leidžia atkreipti dėmesį į paryškintuosius elementus, palyginkite:

<i>Tu kas vakarą geri šampaną?</i>	(t. y. būtent <i>tu</i> , o ne kas kitas)
<i>Tu kas vakarą geri šampaną?</i>	(t. y. būtent <i>kas vakarą</i> , o ne rečiau)
<i>Tu kas vakarą geri šampaną?</i>	(t. y. būtent <i>geri</i> , o ne <i>jame maudaisi</i> ar pan.)
<i>Tu kas vakarą geri šampaną?</i>	(t. y. būtent <i>šampaną</i> , o ne ką kita)

Apibendrinkime

Stambiausias garso srauto vienetas yra **frazė**, kurią skiria **intonacijos kontūras** ir pauzės. Pagal kontūro pobūdį skiriamas **tvirtinamasis**, **klausiamasis** ir kiti intonacijos tipai, o pabrėžtinai ištarta dalis laikoma **loginiu frazės kirčiu**.

¹⁴² Toliau omenyje turima lietuvių kalbos intonacija, kuri su kitų kalbų kontūrais gali sutapti, bet gali ir nuo jų skirtis.

Ką dar čia paskaičius ir *paklausius*?

Kalbos garsų mokslo – **fonetikos** (angl. *phonetics*) – įvadui gerai tinka Peterio Ladefogedo knyga *Vowels and Consonants*¹⁴³, apie frazę ir intonaciją žr. 2.2 (tiesa, čia kalbama tik apie anglų kalbą – „English intonation“). Atkreipkite dėmesį į tai, kad šiai knygai parengti įrašai skelbiami **specialiame puslapyje internete**, paklauskite jų – **antrojo skyriaus įrašai sudėti čia**.

5.2. ŽODIS IR KIRTIS

Kaip ką tik matėme, loginiu kirčiu galima paryškinti vieną frazės žodį, bet jei nieko specialiai nepabrėžiama, girdisi, kad panašių akcentų, tik silpnesnių, gauna kiekvienas sakinio žodis:

Išgėriau visą šampaną.

Štai toks **ryškesnis žodžio dalies ištarimas vadinamas kirčiu** (angl. *stress*) ir dažnai pagal tai, kiek frazėje girdėti kirčių, tiek turėtų būti žodžių. Todėl jei ką tik minėtą pavyzdį kas nors išverstų ir išstartų mums nežinoma kalba, nemaža tikimybė, kad ir ten išgirstume tris akcentus – iš čia matyti, jog kirtis irgi padeda skaidyti pranešimą į už frazę smulkesnius vienetus – žodžius. Jų ribas ypač lengva nustatyti tada, kai kalboje yra vadinamasis **pastovusis kirtis** (angl. *fixed stress*) – jis visuomet¹⁴⁴ būna tam tikroje žodžio dalyje – skiemenyje¹⁴⁵, sakysim, pirmajame (latvių kalboje), priešpaskutiniame (lenkų kalboje), paskutiniame (farsi kalboje) ir t. t. **Tyrimo, grįsto 502 kalbų duomenimis**, kiek daugiau nei pusė jų (282 – 56,17 %) turi pastovųjį kirtį, o kitose kirtis judrus, arba **laisvas** (angl. *free/variable stress*), ir gali būti įvairiuose skiemenyse. Taip yra ir lietuvių kalboje, todėl kirtis čia kartais skiria žodžius ir gramatines formas, palyginkite:

gėrimas ‘gerti tinkamas skystis’ : *gėrimas* ‘skysčio vartojimas’

kitos (dgs. vard.) : *kitos* (vns. kilm.)

neši (būs. l. vns. 2 a.) : *neši* (es. l. vns. 2 a.)

Žinoma, čia reikėtų pabrėžti, kad ne visi žodžiai mėgaujasi prabanga gauti atskirą kirtį – kai kurie iš jų šiuo požiūriu nesavarankiški, todėl šliejasi prie kitų – tai **klitikai** (angl. *clitic*). Sakysim, jei specialiu frazės kirčiu joks elementas nepabrėžiamas, anksčiau minėtame (tik truputį sutrumpintame) pavyzdyje kirčius galima įsivaizduoti štai taip:

¹⁴³ Malden: Wiley-Blackwell, 3 leidimai: 2001, 2005, 2012 (paskutinį leidimą parengė Sandra Ferrari Disner).

¹⁴⁴ Priklausomai nuo konkrečios kalbos – su daugiau ar mažiau išimčių.

¹⁴⁵ Šią sąvoką netrukus aptarsime atskirai, žr. 5.3.

Kasvakarą geri šampaną?

Pirmasis sakinio žodis (*kas*) yra klitikas, savarankiško kirčio jis negauna ir šliejasi prie kaimyno – *vakarą*. Kaip matyti, šiuo atveju klitikas jungiasi kirtį turinčio žodžio pradžioje, todėl dar gali būti vadinamas **proklitiku** (angl. *proclitic*), bet lygiai taip pat tie elementai gali jungtis ir kirčiuotų žodžių pabaigoje, tai **enklitikai** (angl. *enclitic*), pavyzdžiui, *gi* tokiaime sakinyje:

Vakaregi negersi kavos!

Kol kas kirčio vietą pažymėjome raides išskirdami spalva, bet daugeliui kalbininkų įprasciau rašyti pakeltą stačią brūkšnelį (') prieš kirčiuotą skiemenį, pavyzdžiui¹⁴⁶:

Vaka'regi ne'gersi ka'vos!

Apibendrinkime

Ryškesnis žodžio dalies ištarimas vadinamas **kirčiu**, kuris padeda frazėje skirti atskirus žodžius. Jei kirtis visuomet būna tam tikrame žodžio skiemenyje, sakoma, kad kalba turi **pastovųjį kirtį**, o jei kirtis savo vietą keičia – **laisvąjį**. Savarankiško kirčio negaunantys žodžiai vadinami **klitikais**: jei jie šliejami kito (kirtį gaunančio) žodžio pradžioje, tai **proklitikai**, jei pabaigoje – **enklitikai**.

Ką dar čia paskaičius?

Ladefogedo vadovėlyje kirtis aptariamas trumpai, žr. 2.4, „Loudness Differences“. Lietuviškai apie kirtį galite pasiskaityti, sakysim, Alekso Girdenio *Teoriniuose lietuvių fonologijos pagrinduose*¹⁴⁷, žr. 248–261 p. („Kirtis“).

5.3. SKIEMUO

Suskaidę balsu perduodamą informaciją frazėmis (jos turi intonacijos kontūrą) ir žodžiais (jie turi kirtį), klausytojui gerokai padėjome: toliau jam telieka atskirti klitikus (jei jų yra) ir aiškintis, kokius konkrečius pasaulio elementus gautieji žodžiai atspindi ir kokių papildomų požymių – gramatinių kategorijų – turi. Suprantama, frazėmis ir žodžiais garsinio kalbos pavidalo segmentacija nesibaigia, todėl toliau žiūrėsime, kokių čia gali būti smulkesnių vienetų ir – svarbiausia – kam jų reikia.

Dalį žodžių ištariame akimirksniu, pavyzdžiui, ką nors perspėdami galime sušukti:

Šuo!

¹⁴⁶ Visas sakinyms turėtų būti rašomas vadinamąja fonetine transkripcija tarp laužtinių skliaustų, bet jos dar neaptarėme (žr. toliau), todėl čia pažymime tik kirčius.

¹⁴⁷ Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

Ir visai kas kita čia būtų pasakyti:

Erdelsterjeras!

Pirmuoju atveju žodis nuskamba kaip pavienis šūvis, o antruoju – jau kaip šūvių serija (gal net su užstrigimu). Štai čia susiduriame su **mažiausiu ritiniu kalbos vienetu – skiemeniu** (angl. *syllable*), kuris kalbėtojui leidžia žodžio garsinę medžiagą patogiai sudėlioti į nedidelius pluoštelius, ištariamus vienas po kito. Tų pluoštelių tikisi ir klausytojas, todėl žodžio ritminės dalis suskaidžius neįprastai, suvokti sakomą dalyką sunkiau – kad tuo įsitikintumėte, pabandykite kada nors užsisakyti *kav.os*¹⁴⁸ (o ne *ka.vos*) ir stebėkite adresato reakciją.

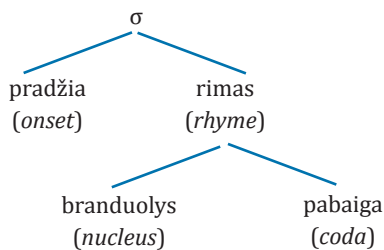
Skiemenų sandara konkrečiose kalbose gali gerokai skirtis, bet kai kurie dalykai galioja universaliai. Pirmiausia, kiekvienas skiemuo privalo turėti **branduolį** (angl. *nucleus*) ir pagal tai, kokie garsai jį sudaro, galima skirti dvi stambias klases:

- 1) **balsius** (gali sudaryti skiemens branduolį),
- 2) **priebalsius** (skiemens branduolio sudaryti negali).

Tiesa, yra kalbų, kur skiemens branduolį gali sudaryti ir tam tikri priebalsiai (dažniausiai – *l, m, n, r*), todėl, sakysim, **čekų** kalbos žodžio 'ledai' pirmojo skiemens branduolys yra *r*:

zmrz.li.na

Paprasčiausią skiemenį kalboje gali sudaryti vienišas branduolys (pavyzdžiui: *a.bu, o.rai*), bet gerokai dažniau pasitaiko sudėtingesnė struktūra. Pirmiausia **skiemens pradžioje** (angl. *onset*) gali eiti vienas ar keli priebalsiai, sakysim: *ka.bu, vo.rai; kra.bu, tvo.rai* ir pan. Panašiai ir **skiemens pabaigoje** (angl. *coda*) gali jungtis vienas ar daugiau priebalsių: *kal.bus, vo.rams* ir pan. Manoma, kad skiemens branduolys ir pabaiga sudaro vieną vienetą – **rimą** (angl. *rhyme*), nes keičiant skiemens pradžią žodžiai vis tiek gerai rimuojasi, o štai skirtingos skiemens pabaigos rimą jau gadina, palyginkite: *lik, mik, snik* ir *lik, lis, lips*. Todėl hierarchiškai skiemens struktūra dažnai vaizduojama taip (graikiška raidė σ (sigma) čia žymi skiemenį)¹⁴⁹:

¹⁴⁸ Skiemens riba, kaip jau buvo užsiminta, žymima tašku.

¹⁴⁹ Skiemens branduolys lietuvių kalbotyroje dažnai vadinamas ir centru, pagrindu, o pradžia – eksplozine dalimi, arba iniciais, pabaiga – implozine dalimi, arba finale.

Vaizduojant skiemens struktūrą, balsiai¹⁵⁰ pažymimi raide V (lot. *vocalis* ‘balsis’), o priebalsiai – C (lot. *consonans* ‘priebalsis’), nebūtinieji elementai suskliaučiami. Paprasčiausia struktūra laikoma (C)V – tai reiškia, kad tam tikroje kalboje bus tik dviejų tipų skiemenys: arba juos sudarys vien branduolys (V), arba prieš branduolį eis vienas priebalsis (CV). **Tyrimo, į kurį buvo įtrauktos 486 kalbos**, duomenys rodo, kad tokia struktūra pasitaiko gana retai – tik 12,5 % kalbų¹⁵¹, o pati dažniausia (56,4 %) – vidutinio sudėtingumo struktūra, leidžianti skiemens pradžioje jungti iki dviejų priebalsių ir pabaigoje – vieną (t. y. maksimalaus sudėtingumo skiemuo būtų CCVC). Sudėtingiausios struktūros skiemenis – (C)(C)(C)V(C)(C)(C)(C) – galinčios turėti kalbos sudaro 31 %, tarp jų, beje, patenka ir lietuvių, pvz.: *springs, čirkšk, šmurkšt* ir pan.).

Apibendrinkime

Mažiausias ritminis kalbos vienetas yra **skiemuo**, jo **branduolį** paprastai gali sudaryti tik balsiai ir kai kurie priebalsiai. **Branduolys** ir skiemens **pabaigos (finalės)** priebalsiai sudaro skiemens **rimą**, prieš kurį eina skiemens **pradžios (inicialės)** priebalsiai. Skiemens struktūroje balsiai žymimi raide V, priebalsiai – C.

Ką dar čia paskaičius?

Ladefogedo darbe skiemens sąvoka minima ne syki, bet atskirai neaptariama, todėl belieka rekomenduoti apie tai pasiskaityti kitame jums prieinamame fonetikos vadovėlyje. Lietuviškai apie skiemenį žr. sakysim, minėtuose Girdenio *Teoriniuose lietuvių fonologijos pagrinduose* (121–141 p.: „Sintagminės priebalsių klasės“, „Skiemens struktūra“, „Skiemens ribos“; nenustebkite, kad iš pradžią kalbama apie priebalsių klasių nustatymą – taip atskleidžiama skiemens struktūra).

5.4. GARSAS IR TRIUKŠMAS

Aptardami skiemenį jau minėjome, kad jį sudaro garsai – balsiai ir priebalsiai – tad dabar bandysime išsiaiškinti, kiek ir kokių jų gali būti, taip pat – nepamirškime – *kam* – jų tiek reikia. Kalbėdami iš tiesų skleidžiame didžiulę garsų įvairovę – juk vienu žmonių balsai aukštesni, kitų – žemesni, vieni kalba tyliai, kitų negalima nutildyti, vieni taria raiškiai, kiti – lyg bijodami prasižioti, ir nepaisant tos įvairovės puikiai susišnekame. Kaip čia yra? Dalykas tas, kad mūsų, kaip klausytojų, garso srauto atkodavimo sistema ištreniruota taip, kad reikšmingus signalus atskirtų nuo juos lydinių nesvarbių požymių – lyg triukšmo. Išsiaiškinkime, kaip tuos reikšminguosius elementus galima užčiuopti.

Pirmiausia grįžkime šiek tiek atgal ir prisiminkime, kad pranešimuose stengiamės atspindėti pasirinktus pasaulio fragmentus. Kad objektai ir jų ypatybės nesusilietų ir

¹⁵⁰ T. p. jų junginiai – dvibalsiai, sudarantys vieną skiemenį.

¹⁵¹ Dalyje tų kalbų skiemenys be priebalsių negalimi, t. y. jų struktūra bus tik CV.

nesuvienodėtų (tada pranešimas išeitų beprasmis), reikia turėti tokią sistemą, kuri leistų skirtingiems elementams suteikti skirtingus garso pavidalus. Pabandykite, susitikę draugą, pasakyti, pavyzdžiui, ne *labas*, o *lapas* – greičiausiai gal ir būsite suprasti, bet draugas pažiūrės prisimerkęs, lyg prastai nugirdęs. Vadinasi, tas būdas, kuriuo ištariame vidurinių minėtų žodžių garsą, lietuvių kalboje yra reikšmingas – kitaip sakant, tai ne pašalinis triukšmas, o svarbus signalas. Kitąsyk pabandykite pasisveikinti dar kitaip – pirmąjį arba paskutinį priebalsį išstarkite vos vos tęsdami, maždaug taip: *llabas, labass*. Vėl stebėkite pašnekovo reakciją: jei nepersistengsite, jis nė nesureaguos, nes toks priebalsių tarimo būdas lietuvių kalboje nėra reikšmingas. Todėl toliau **reikšmingais garsinio kodo nariais laikysime tik tokius garsus, kurie gali skirti žodžius arba jų formas** (kaip *labas* : *lapas* atveju). Tokie garsai vadinami **fonemomis** (angl. *phoneme*) ir rašomi tarp pasvirų brūkšnių, pavyzdžiui: /b/, /p/. Jei kalbame apskritai apie garsus, kurių foneminio statuso kalboje nežinome (ar nenorime pabrėžti), juos rašome tarp laužtinių skliaustų: [b], [p]¹⁵². Panagrinėkime atvejį, kai vieną garsą lietuvių kalboje tarp laužtinių skliaustų rašytume, bet fonema jo laikyti (ir rašyti tarp pasvirų skliaustų) negalėtume. Įsiklausykite, kaip šiuose žodžiuose tariame antrąjį priebalsį (ir galvokime, kaip burnoje juda liežuvis; dėmesio: nenustebkite dėl antrojo žodžio kirčio vietos – tai daiktavardžio *dangà* daugiskaitos kilmininkas):

dantū *dangū*

Pirmajame žodyje liežuvis juda dantų link, o antrajame – traukiasi atgal, prie gomurio, todėl atitinkamai galime kalbėti apie dantinį [n] ir (specialiai žymimą) gomurinį [ŋ]. Dabar pabandykime parodyti, kad šie garsai gali skirti žodžius arba jų formas. Tam reikėtų surasti porą, kuri skirtųsi tik tais garsais – tai vadinamasis **minimaliųjų porų** (angl. *minimal pair*) **testas**. Kad ir kiek besistengtume, lietuvių kalboje tokių žodžių poros nerastume, vadinasi, tas gomuriškumas iš tiesų nereikšmingas. Kaip tada vertinti [ŋ] statusą? Jei kaip detektyvai patyrinėtume, kokiose vietose jis lankosi, paaiškėtų, kad gomurinis [ŋ] būna tik prieš [g], [k] (palyginkite: *rándq* : *rañkq*), ir – atvirkščiai – dantinis [n] prieš [g] ir [k] niekada nepasitaiko. Vadinasi – čia lyg tas pats žmogus, kuris tik tam tikrose vietose (prieš [g] ir [k]) įgyja kitokį pavidalą – lyg maskuojasi. Štai tokie garsai kalbininkų vadinami fonemų variantais – **alofonais** (angl. *allophone*), pasirodančiais tam tikrose pozicijose: vienas vienoje, o kitas – kitose (ir niekada toje pačioje!) – tai vadinamoji **papildomoji distribucija** (angl. *complementary distribution*).

Būtina atkreipti dėmesį į tai, kad kiekvieno garso statusą turime aiškintis konkrečioje kalboje: nustatę, kad lietuvių [ŋ] yra alofonas, nemanykime, kad kitose kalbose jis bus toks pat. Pavyzdžiui, anglų kalboje surasti minimaliąją porą ne taip sunku: yra ne vienas atvejis, kai žodžio gale tariant [n] gausime vienokią reikšmę, o [ŋ] – kitokią,

¹⁵² Kad viso pasaulio kalbininkai galėtų vienas kitą suprasti, stengiasi vartoti bendrą ženklų sistemą, sukurtą Tarptautinės fonetikos asociacijos (angl. *International Phonetic Association*, IPA) ir vadinamą tarp-tautiniu fonetiniu raidynu (angl. *International Phonetic Alphabet* – sutrumpintai irgi IPA). Toliau visi garsai bus žymimi naudojantis šiuo raidynu ir tada, kai ženklai skirsis nuo mums įprastesnių raidžių, į tai atskirai bus atkreiptas dėmesys.

pavyzdžiui: *sin* [sɪn] yra ‘nuodėmė’, bet *sing* [sɪŋ]¹⁵³ jau kas kita – viena iš veiksmožodžio ‘dainuoti’ formų. Todėl anglų kalboje skiriamos dvi fonemos: /n/ ir /ŋ/.

Apibendrinime

Fonemos – tai žodžius arba jų formas galintys skirti garsai. Jei tam tikras garsas turi variantus, kurie reikšmės skirti negali, bet vienas būna tik vienoje pozicijoje, o kitas – tik kitose, jie vadinami **alofonais**, o jų užimamos padėtys – **papildomąja** (to garso variantų) **distribucija**.

Ką dar čia paskaičius?

Šiame poskyryje gavome paragauti šiek tiek kitokio požiūrio į kalbos garsus – kaip jie kalboje funkcionuoja ir kaip padeda skirti reikšmes. Tokiu funkcionavimu labiau domisi **fonologija** (angl. *phonology*), o fonetika daugiau dėmesio skiria tiesiog akustiniam (girdimajam) ir, sakykim, anatominiam, vadinamajam artikuliaciniam (žr. toliau), aspektui. Ladefogedo knygoje fonemos minimos tik probėgšmais, todėl ta proga galite pasinaudoti, pavyzdžiui, Michaelo Ashby ir Johno Maidmento vadovėliu *Introducing Phonetic Science*¹⁵⁴, žr. 9 skyriaus („Basic phonological concepts“) pradžią (iki „Alternation“). Lietuviškai fonologijos teorijos dalykai dėstomi jau rekomenduotoje Girdenio knygoje, apie fonemų ir alofonų nustatymą žr., pvz., 54–61 p. („Fonemų nustatymo metodika“: „Įvadinės pastabos“, „Paradigminė fonemų identifikacija“: „Substitucija ir komutacija“) ir 65–72 p. („Distribucija“, „Fonemos ir alofonai“).

5.5. BALSŲ DIRBTUVĖS

Yra tikimybė, kad skaitydami šiuos žodžius kramtote gumą. Jei ne – pradėkite arba tiesiog įsivaizduokite tą veiksmą. Jūsų užduotis – burnoje gumai suteikti tam tikrą pavidalą – pavyzdžiui, liežuviu spaudžiant prie dantų, gomurio ar net giliau (atsargiai!). Po to pabandykite išgauti tam tikrą formą vien lūpomis, tada lūpomis ir dantimis, taip pat išpūskite burbulų – čia pasinaudosite ir plaučiais. Jei galite, tuos dirbinius (iškramtytas formas) kur nors iš eilės susidėkite ir apžiūrėkite – visi jie turėtų skirtis ir galėtų ką nors simbolizuoti; jei apžiūrai galimybių nėra, bent trumpai pagalvokite, kas išėjo, ir kramtykite iš naujo.

Visiškai panašiai burnoje suformuojame ir įvairius garsus, tik, be jau minėtų priemonių – lūpų, liežuvio, dantų, gomurio, plaučių, dar pasitelkiame ir kitus: tai balso klostės (stygos), taip pat nosies ertmė, dantenos, mažas liežuvėlis gomurio gale ir kiti elementai. Visos tos priemonės bendrai vadinamos **kalbos padargais** (angl. *vocal organs*).

¹⁵³ Įprastinėje rašyboje, kaip matote, dvi raidės (*ng*) atspindi vieną fonetinės rašybos garsą [ŋ]. Raidę *i* čia taip pat atitinka į ją panašus simbolis, tik be taško – [i].

¹⁵⁴ Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

balsis būtent taip ir artikuliuojamas – **vidurinėje eilėje** (angl. *central vowel*), o trikaipė balsių sistema labai paplitusi¹⁵⁶. Eikime toliau – vidutinė padėtis galima ir vertikaliame matmenyje, o tai leidžia dirbtuvėje pagaminti dar du balsius – [e] ir [o], kurie bus **vidutinio pakilimo** (angl. *mid vowels*) – atitinkamai priešakinės ir užpakalinės eilės. Juos tariant liežuvis į priekį pasislenka ir atgal atsitraukia mažiau, todėl tie balsiai dažnai vaizduojami truputį arčiau centro:

i u
e o
a

Dabar tardami mūsų treniruočių (arba dirbtuvės testo) skanduoję galime liežuviumi po burną keliauti lyg lanku: iš pradžių aukštyn ir pirmyn (*ki*), tada leidžiamės žemyn ir truputį atgal (*ke*), gulamės per vidurį (*ka*), kylame aukštyn ir traukiamės atgal (*ko*), dar labiau atgal ir į viršų (*ku*): *ki-ke-ka-ko-ku* (ir vėl iš naujo). Įdomu tai, kad taip po truputį dėliodami balsius gavome sistemą, kuri realiai ir vartojama, pavyzdžiui, ispanų kalboje.

Ką tik aptartas rinkinys leido perprasti pagrindinį balsių artikuliacijos principą: kombinuodami vertikalias ir horizontalias liežuvio padėtis formuojame skirtingas rezonacines erdves, per kurias paleidžiame balso klosčių skleidžiamus virpesius. Kuo daugiau kombinacijų, tuo daugiau balsių. Vis dėlto liežuvio judėjimas – dar ne viskas ir balsių gamyboje pasitelkiama daugiau priemonių, pavyzdžiui – lūpos. Kalbėdami apie [u] ir [o] nepasakėme, kad tų balsių artikuliacijoje lūpos iš tiesų nenuobodžiauja ir nėra atsipalaidavusios – jas būtina sudėti lyg norint ką pabučiuoti, antraip išeis kiti garsai. Darsyk išstarkite, pavyzdžiui, *ku-ki-ku-ki* ir *ko-ke-ko-ke*: pirmą skiemenį tariant lūpos įsitempia ir sudedamos ratuku, o antrąjį – atsipalaiduoja. Todėl [u] ir [o] lietuviškai vadinami **lūpiniais** (angliškai – pagal lūpų formą – *rounded*, t. y. suapvalintais), o kiti mūsų aptarti balsiai atitinkamai bus vadinami **nelūpiniais** (angl. *unrounded*). Balsių skaičių galime gerokai padidinti, jei artikuliaciją išstėsime, o kalbos padargus labiau įtempiamo – taip gaunami **ilgieji (įtemptieji)** balsiai, skiriami nuo **trumpųjų (neįtemptųjų)** (angl. *long/tense vowels*, *short/lax vowels*). Šį požymį įprasta žymėti specialiu ženklu – dviem trikampėliais, nukreiptais vienas į kitą: [i:], [u:], [e:], [o:] ir t. t.

Aprašant garsus įvairios jų ypatybės neretai tiesiog išvardijamos (lyg gaminio sudėtis) arba lentelėse žymimos „+“ ir „-“ ženklais, pavyzdžiui, balsis [u:] yra aukštutinio pakilimo, užpakalinės eilės, lūpinis ir ilgasis (įtemptasis), o [e] yra vidutinio pakilimo, priešakinės eilės, nelūpinis ir trumpasis (neįtemptasis):

	[u:]	[e]
Aukštutinis pakilimas	+	-
Vidutinis pakilimas	-	+
Priešakinė eilė	-	+
Užpakalinė eilė	+	-
Ilgasis (įtemptasis)	+	-
Lūpinis	+	-

¹⁵⁶ Beje, mūsų sukonstruotą balsių sistemą turi arabų kalba, tik ten papildomai dar skiriamas ilgumas (žr. toliau), todėl iš viso išeina 6 fonemos.

Apibendrinkime

Balsių artikuliaciją nusako parametrų kompleksas, iš kurio aptarėme: (1) **liežuvio pakilimą** (vertikalųjį matmenį: aukštutinį, vidutinį ir žemutinį pakilimą), (2) **liežuvio užimąją eilę** (horizontalųjį matmenį: priešakinę, vidurinę ir užpakalinę eilę), (3) **lūpų veiklą** (lūpiniai ir nelūpiniai balsiai), (4) garso **trukmę** ir padargų **įtemptumą** (ilgieji (įtemptieji) ir trumpieji (neįtemptieji) balsiai).

Ką dar čia paskaičius ir *paklausius*?

Balsių dirbtuvės Ladefogedo vadovėlyje aprašomos 12 skyriuje: nors ten aptariami tik anglų kalbos garsai (žr. 12.1 – „Making English Vowels“), bet bendrieji principai universalūs (būtinai atkreipkite dėmesį į iliustracijas ir **vaizdo įrašus**). Be to, neaptarėme vieną skiemenį sudarančių balsių junginių – **dvibalsių** (angl. *diphthong*), o viena iš mūsų nenagrinėtų papildomų balsių charakteristikų yra jų nosinumas, žr. apie tai 15.3 („Nasalized vowels“; **čia pateikiami jų (ir kitokių balsių) įrašai**), t. p. žr. **WALS apžvalgą**.

Balsių kontekste būtų svarbu susipažinti ir su tonais, apie juos žr. Ladefogedo vadovėlyje 2.1 („Tones“, **įrašai pateikiami čia**), **WALS** ir Girdenio *Teoriniuose lietuvių fonologijos pagrinduose* (268–272 p. („Priegaidės ir tono sąvoka. Lietuvių kalbos priegaidžių sistema“) ir 280–286 p. („Tipologinės pastabos“)).

5.6. PRIEBALSIŲ DIRBTUVĖS

Jau žinome, kad priebalsių vidutiniškai būna daugiau nei balsių, todėl ir artikuliacijos parametrų taip pat daugiau. Kitaip nei tariant balsius, priebalsiai atsiranda oro judėjimą vienaip ar kitaip sutrukdant, tarsi kuriant įvairiausias barikadas, pro kurias reikia prasiveržti ir taip sukelti triukšmą. Barikadų statymas ir jų įveikimas leidžia kalbėti apie įvairius priebalsių **tarimo būdus** (angl. *manner of articulation*).

Pirmiausia oro judėjimą galima visiškai užblokuoti – kad neprasisveržtų nė viena molekulė, bet kylant spaudimui, ta barikada neatsilaikytų ir taip atsirastų tam tikras garsas – tai **uždarumos priebalsiai** (angl. *stops*). Norėdami jų artikuliaciją suprasti, neskubėkite, pajauskite, kaip pasiruošiate tarti, pavyzdžiui, *pa*: lūpos sučiaupiamos, oras pro niekur neina; dabar paruoškite barikadą norėdami tarti *ka*: liežuvis prisispaudžia prie galinės gomurio dalies – oras vėl negali išeiti lauk. Dabar jau tarkite tuos priebalsius ir jauskite, kaip sukurta užtvara nuo spaudimo tarytum sprogsta – štai todėl ir tokie priebalsiai, kaip [k], [p], vadinami **sprogstamaisiais** (angl. *plosives, oral stops*). Dabar pasiruoškite tarti *mm* ir *nn* (be balsių) – ir čia sudarome uždarumą lūpomis arba liežuviumi, bet dabar dėmesio: bandykite tą kliūtį sprogdinti! Įdomu tai, kad šiuo atveju ji atsilaukys, o oras pralauš visai kitą kliūtį ir ims veržtis pro nosį, panaudodamas ją kaip rezonatorių. Todėl priebalsiai [m], [n] vadinami **nosiniais** (angl. *nasals*) ir jei norima pabrėžti, kad juos artikuliuojant taip pat buvo įveikta tam tikra kliūtis, jie jungiami į vieną klasę su

sprogstamaisiais (angliškai tada jie vadinami *nasal stops*). Dabar pasiaiškinkime, kokia tai kliūtis: tarkite *mmm*, tada pabandykite oro judėjimą užblokuoti; dabar tą užspausť vietą atpalaiduokite – vėl galėsite tarti *mmm*; pakartokite šį pratimą tardami *nnn*. Tai, ką dabar valdėte, vadinama minkštuoju gomuriu (angl. *velum, soft palate*), o tariant [m], [n] būtent jo sudaryta kliūtis ir pralaužiama (ir priešingai, tariant [p], [t], ji atsilaiko)¹⁵⁷. Barikadų griovimo pabaigai dar vienas pratimas – neskubėdami, bet pabrėžtinai išstarkite *ne-a* (lyg ką neigdami ar atsakydami). Ar jaučiate, kad tarp balsių kai ką susproginate? Oro judėjimą šiuo atveju blokavote jau giliau – visiškai užspaudę plyšį tarp balso klosčių, todėl toks priebalsis vadinamas glotaliniu sprogstamuoju (angl. *glottal stop*) ir žymimas ženklų [ʔ]. Kur yra balso klostės, galite pajaušti ir sulaukydami kvėpavimą – juk būtent ten stabdote orą (aišku, klostes jaučiate ir tada, kai daug ir garsiai parėkaujate).

Kitas populiarus būdas priebalsiams išgauti remiasi jau nebe visišku oro sustabdymu, o tik daliniu kliudymu jam judėti: kalbos padargai arti suglaudžiami ir pro likusį plyšį pučiamas oras sukelia triukšmą (švilpesį, ūžesį), todėl tokie priebalsiai vadinami **pučiamaisiais** (angl. *fricative*). Pavyzdžiui, priglauskite liežuvį prie dantenuų taip, kad priekyje liktų nedidelis tarpelis, ir pūskite orą – pasigirs švilpesys. Jūsų tikslas – kad jis atitiktų garsą, kurį lietuvių kalboje žymime raide *š*, o tarptautiniame fonetiniame raidyne – [ʃ]: todėl po truputį traukite (rieskite) liežuvio priekinę dalį atgal ir klausykitės, kaip keičiasi garsas. Geriausias variantas turėtų girdėtis tada, kai pasieksite dantenuų (alveolių) ribą ir liežuvio galiukas truputį pasitrauks už jų. Jei judėsite atvirkščiai – liežuvį stumsite arčiau priekinių dantų, išgausite kitą pučiamąjį priebalsį, žymimą raide *s* (= IPA [s]). Dabar liežuvį prispauskite prie minkštojo gomurio – kaip ruošdamiesi tarti [k] – pūskite orą ir liežuvį truputį atpalaiduokite, kad susidarytų plyšys. Turėtumėte išgirsti garsą, kurį tariate žodžių *chamas, choras* pradžioje, tai [x]. Dabar leiskite liežuviui pailsėti ir judėkite į burnos priekį: apatinę lūpą priglauskite prie priekinių dantų ir pūskite – tai garsas [f].

Palyginti nedaug priebalsių pasaulio kalbose sudaroma kalbos padargus suartinant taip, kad toks triukšmas, kaip pučiamųjų, nesklistų, tai – **aprosimantai** (angl. *approximants*). Pavyzdžiui, tariant pirmąjį žodžio *jūra* priebalsį [j] liežuvio šonai prisispaudžia prie krūminių dantų ir gomurio pakraščiu, o per vidurį lieka plyšys orui praeiti, bet garsas, lyginant su [ʃ], išeina visai netriukšmingas. Dabar pagalvokite, kaip tariamas pirmasis žodžio *labas* priebalsis: čia, lyginant su [j], viskas atvirkščiai – liežuvio priekis prispaustas prie dantų ir šiek tiek alveolių, o šonai nuleisti – pro čia ir keliauja oras (= IPA [ɹ̥]¹⁵⁸). Kad pajustumėte skirtumą, tiesiog pakaitomis pabandykite tarti vieną ir kitą priebalsį: *l-j-l-j*.

Visai mažai priebalsių artikuluojama oro sraute kalbos padargus virpinant – todėl jie ir vadinami **virpamaisiais** (angl. *trills*). Pavyzdžiui, tariant pirmąjį žodžio *ratas* priebalsį [r] liežuvio galiukas yra atpalaiduotas ir keliskart atsimuša į alveoles. Taip pat

¹⁵⁷ Minkštąjį gomurį galite pajaušti ir tardami [k] – tada liežuvio užpakalinę dalį prispaudžiate būtent prie jo.

¹⁵⁸ IPA sistemoje gali būti pažymimas ne tik šio lietuvių priebalsio dantiškumas (,) bet ir veliarizacija (̥) – jį tariant užpakalinė liežuvio dalis šiek tiek priartėja prie minkštojo gomurio.

galima virpinti ir liežuvėlį, prisitvirtinusį prie minkštojo gomurio (angl. (lot.) *uvula*) – tai vienas iš raide *r* žymimo priebalsio tarimo būdų, pavyzdžiui, vokiečių kalboje (= IPA [ʀ]).

Kalbėdami apie artikuliacijos būdus (uždarumos sprogstamuosius ir nosinius, pučiamuosius, aproksimantinius, virpamuosius priebalsius), iš tiesų daug kur minėjome ir kitą mūsų dirbtuvėms labai svarbų parametą – **artikuliacijos vietą** (angl. *place of articulation*). Tai, pavyzdžiui, gali būti **abi lūpos** (angl. *bilabial (consonant)*¹⁵⁹) – [m], **lūpos ir dantys** (angl. *labio-dental*) – [f], **liežuvis**¹⁶⁰ **priešakys** ir **dantys** (angl. *dental*) – [t], [s], [ŋ], [lʲ], [lʲʷ], **liežuvis priešakys** ir **alveolės** (angl. *alveolar*) – [r], **liežuvis vidurys** ir **kietasis gomurys** (angl. *palatal*) – [j], **liežuvis galinė dalis** ir **minkštasis gomurys** (angl. *velar*)¹⁶¹ – [k], [x], **liežuvis galinė dalis** ir **liežuvėlis** (angl. *uvular*) – [ʀ] ir kitos vietos.

Daugeliu atvejų priebalsių skaičių galima padvigubinti atsižvelgiant į **balso klosčių veiklą**: artikuliuojant, pavyzdžiui, [p], [f], [t], [s], [ʃ] [x] jos tinginiauja – neveikia, todėl tokie balsiai pagal skambesį vadinam **dusliaisiais** (angl. *voiceless*). Jei balso klostės veikia, išgauname **skardžiuosius** priebalsius (angl. *voiced*): [b], [v], [d], [z], [ʒ] (lietuvių rašte = ž), [ɣ] (= h). Kad geriau suprastumėte balso klosčių veiklą, atlikite porą stebėjimų: pirmiausia pirštais lieskite tą kaklo vietą, kur maždaug jos yra, ir bandykite garsiai paeiliui tarti dusliuosius ir skardžiuosius priebalsius: *p-b-p-b, t-d-t-d, k-g-k-g*. Tardami skardžiuosius priebalsius pirštais jausite vibraciją – tai virpa balso klostės. Dabar pabandykite skardžiuosius priebalsius ištarti pašnibždomis. Neįmanoma, tiesa? Todėl, sakysim, per egzaminą patylomis tikrintis, kuris priebalsis skardusis, neverta – tai reikia daryti garsiai.

Priebalsių skaičius gerokai išauga ir tada, kai kalboje atskiros fonemos yra **minkštieji** ir **kietieji** priebalsiai, pavyzdžiui, lietuvių kalboje labai svarbu atidžiai ištarti antrąjį štai šių žodžių priebalsį, antraip būsite nesuprasti, palyginkite: *gulu* ir *guliu, geru* ir *geriu*. Minkštieji priebalsiai dar vadinami **palatalizuotais** (angl. *palatalized*), nes juos tariant tam tikra liežuvis dalis būna arčiau gomurio lyginant su jos padėtimi tariant kietąjį priebalsį. IPA sistemoje palatalizacija žymima užkeltine [ʲ], pavyzdžiui: [pʲ], [bʲ], [kʲ], [gʲ] ir t. t.

Kad matytųsi bendras vaizdas, visus paminėtus ir mūsų dirbtuvėse gaminamus priebalsius (išskyrus palatalizuotus) pavaizduokime lentelėje (pakartodami angliškus terminų atitikmenis):

159 Toliau angliškuose atitikmenyse žodis *consonant* trumpumo dėlei praleidžiamas.

160 Liežuvis artikuliacijoje aktyviai dalyvauja labai dažnai, todėl priebalsių apibūdinimuose neretai net neminimas, bet numanomas.

161 Vietoj *kietasis* ir *minkštasis gomurys* gali būti sakoma *gomurio vidurys* ir *gomurio užpakalinė dalis*.

Artikuliacijos būdas**		Artikuliacijos vieta*								
		Abilūpijai (<i>bilabial</i>)	Lūpiniai-dantiniai (<i>labio-dental</i>)	Dantiniai (<i>dental</i>)	Alveoliniai (<i>alveolar</i>)	Užalveoliniai (<i>postalveolar</i>)	Kietojo gomurio***, palataliniai (<i>palatal</i>)	Minkštojo gomurio****, veliariniai (<i>velar</i>)	Uvuliariniai (<i>uvular</i>)	Glotaliniai (<i>glottal</i>)
Uždarumos (<i>stops</i>)*****	Sprogstamieji (<i>plosives</i>)			t̪ d̪				k g		ʔ
	Nosiniai (<i>nasals</i>)	m		ɲ						
Pučiamieji (<i>fricatives</i>)			f v	s̺ z̺		ʃ ʒ		x ɣ		
Aproksimantai (<i>aproximants</i>)				ɻ ^v			j			
Virpamieji (<i>trills</i>)					r				R	

* Neminint liežuvio dalies.

** Kai viename langelyje rašomi du garsai, kairysis artikuliuojamas balso klostėms neveikiant (duslusis), o dešinysis – veikiant (skardusis). Jei rašomas vienas garsas, jis skardusis, išskyrus [ʔ].

*** Arba gomurio viduriniai.

**** Arba gomurio užpakaliniai.

***** Šis langelis priebalsių lentelėse dažnai praleidžiamas.

Apibendrinime

Skirtingi priebalsiai išgaunami derinant **tarimo būdus** ir **artikuliacijos vietas**. Pagrindinius tarimo būdus nulemia sudaromos kliūtys uždarumas, todėl skiriami **uždarumos** (visiškas oro srauto blokavimas tam tikroje vietoje), **pučiamieji** (kliudymas sudarant siaurą plyšį) ir **aproksimantiniai** (pakankamai atviras plyšys) priebalsiai. Uždarumos priebalsiai pagal oro judėjimą skirstomi į **sprogstamuosius** ir **nosinius**. Nedaug priebalsių artikuliuojama **virpinant** liežuvį arba liežuvėlį. Kalboje gali būti skiriami ir **skardieji** (balso klostės aktyvios) bei **duslieji** (balso klostės pasyvios), taip pat **palatalizuotieji** (minkštieji) ir **nepalatalizuotieji** (kietieji) priebalsiai.

Ką dar čia paskaičius ir *paklausius*?

Poskyryje pateiktoje apžvalgoje, aišku, neišnaudojome visų pasaulio kalbose pasitaikančių priebalsių artikuliacijos galimybių – jos gerai matyti **IPA lentelėje**, įskaitant ir **diakritiniais ženklais** perteikiamas ypatybes. Be to, papildomai galite susipažinti su

mūsų neaptartais **be oro slėgio artikuliuojamais (angl. *non-pulmonic*) priebalsiais**. La-defogedo vadovėlyje anglų kalbos priebalsių dirbtuvės apžvelgiamos 11 sk. („Making English Consonants“), o kiti įvairesni priebalsiai analizuojami 14 sk. („Consonants Around the World“).

6. ATSPINDŽIŲ SANDĖLIS

6.1. DVI ATSPINDŽIO PUSĖS

Kalbėdami apie pranešimų sudarymą nuolat kartojome, kad į juos dedame žodžius – pasaulio atspindžius, bet kokia tų atspindžių anatomija, kol kas visai nesidomėjome. Tiesa, nemažai žinome apie gramatinių kategorijų prigimtį ir raišką, bet čia kas kita – juk tas kategorijas galime įsivaizduoti kaip papildomus požymius, dedamus prie nekintamos žodžio šerdies.

Kaip pavyzdį panagrinėsime pirmąjį mūsų sakinį: *Vynas baigėsi*. Ką gi, tiesą sakant, žymi arba atspindi šio sakinio daiktavardis ir kaip tą atspindėjimą įsivaizduoti? Pabandykime *vyną* tarytum išardyti ir išsiaiškinti, kokių ypatybių jis turi: pirmausia tai gėrimas, antra – jis svaigina, trečia – gaminamas fermentuojant vynuoges. Toliau galėtume kalbėti apie spalvą – daugelis greičiausiai paminėtų raudoną, kiti – baltą (t. y. gelsvą ar žalsvą), dar kiti prisimintų rausvą vyną. Pereinant prie skonio dažniausiai būtų apibūdinamas rūgštumas/saldumas, o grįžtant prie gamybos medžiagų būtų paminėti ir kiti vaisiai, uogos ar šiaip sudėtinės dalys – kai kurios net gana retos: obuoliai, ryžiai, aronijos, pienės? Iš čia matyti, kad *vynas* gali būti be galo įvairus, todėl **turime kalbėti ne šiaip apie konkretaus objekto atspindį, o apie apibendrinamąjį atvaizdą**, kuris sąmonėje susiklosto priklausomai nuo mūsų pasaulio patirties. Nors kiekvieno žmogaus patirtis kai kuriais aspektais unikali, bet didele dalimi pasikartoja, ir būtent todėl daug kuo sutampa skirtingų asmenų sąmonėje turimi atvaizdai, kurie gali būti vadinami **konceptais** (angl. *concept*); jie kalbotyroje dažnai užrašomi didžiosiomis raidėmis, kad skirtųsi nuo žodžių (tai ne tas pats, žr. toliau), pavyzdžiui – VYNAS. Štai tokie atspindžiai – konceptai – gali tapti kalbos sistemos elementais ir būtent tokiais atvejais jau susiduriame su **žodžiais** (**leksemomis**, angl. *lexeme*) ir todėl sakoma, kad tam tikras konceptas (konkrečioje) kalboje yra leksikalizuotas. Visų kalbos atspindžių – žodžių – rinkinys (lyg sandėlis) paprastai vadinama **žodynu**, arba **leksika** (angl. *lexicon, lexis*), o jį tirianti kalbotyros sritis – **leksine semantika** (angl. *lexical semantics*).

Kiekvienas žodis turi dvi puses: apčiuopiamąją – garsų eilutę (pavyzdžiui – [vʲi:nas]¹⁶²), ir neapčiuopiamąją – tos eilutės atitikmenį kalbinėje sąmonėje, kuri vadiname **reikšme** (angl. *meaning*). Svarbu suprasti, kad konkrečioje kalboje tik dalis konceptų virsta žodžiais: sakysim, tai, kas angliškai nusakoma žodžiu *sibling*, lietuviškai bus įvardijama žodžių konstrukcija¹⁶³, kur, pavyzdžiui, minimas ir *brolis*, ir *sesuo* ar pasirenkamas koks kitas išraiškos būdas: *Do you have any siblings? = Ar turi brolių, seserų? Ar tu tik vienas vaikas šeimoje?* Be to, būna atvejų, kai patirties atspindžius prireikia nupasakoti net keliais sakiniais, pavyzdžiui, greičiausiai ir jums yra tekę kam nors aiškinti apie tam tikrus kalboje neįvardytus potyrius – tada sakinį pradėjote, pavyzdžiui, taip: *Žinai tą jausmą, kai ...*. Lygiai taip pat bus ir atvirkštinių atvejų, kai klausiate – *O kas ta(s) ... ? O ką reiškia ...?* Tiesa, čia skirtumas bus toks, kad vietoj daugtaškių pavartota garsų eilutė pašnekovo sąmonėje turės tam tikrą turinį (reikšmę), kurią jis jums galės paaiškinti, o štai pirmuoju atveju (*Žinai tą jausmą, kai ...*) galbūt ne tik pašnekovas, bet ir apskritai niekas pasaulyje to dalyko dar nėra įvardijęs vienu žodžiu (leksikalizavęs).

Kitas būdas įsivaizduoti žodžio funkcionavimą kalboje yra pabrėžti jo nuorodinę prigimtį: tada sakoma, kad vartodami žodžius duodame nuorodas į konkrečius arba apibendrintus pasaulio elementus. Dalis kalbininkų čia siūlo daryti tokią skirtį: jei nuoroda duodama į konkretų elementą, jis bus vadinamas **referentu** (angl. *referent*), o jei nurodoma tik į elementų klasę kaip į apibendrintą visumą, tada tai bus **denotatas** (angl. *denotatum*). Sakysim, sakinyje *Žiūrėk, katė atėjo!* daiktavardis *katė* nurodo ir į konkretų tos situacijos objektą (tai referentas), ir jį priskiria objektų klasei, turinčiai tam tikrų požymių rinkinį (tai denotatas). Jei panašus sakinytis būtų išstartas abejojant (*Žiūrėk, čia katė atėjo?*), būtų akivaizdu, kad kalbėtojas nėra tikras dėl nurodomo objekto denotato (gal *lūšis?*).

Grįžtant prie pradinės pastabos, kad žodžiai turi dvi puses – **formą** (apčiuopiamą) ir **reikšmę** (suvokiamą)¹⁶⁴, reikia pasakyti, jog tokia savybė būdinga visiems (t. y. ne tik kalbiniams) ženklams: pagalvokite kad ir apie įvairius gestus – juk vienokia pirštų kombinacija (tai forma) reikš pergalę ar teigiamą įvertinimą (tai reikšmė), o kitokia – įžeidimą ar neigiamą nuomonę.

Dabar pabandykime pažvelgti į neapčiuopiamąją žodžių pusę – reikšmę – truputį atidžiau. Kaip pavyzdį pasitelksime du sakinius:

- (1) *Vynas baigėsi 23 val.*
- (2) *Seminaras baigėsi 23 val.*

¹⁶² Beje, paties objekto atspindį čia atitinka tik trys pirmosios fonemos (tai šaknis), o likusios dvi (sudaranchios postfiksą) žymi jau ką kita – gramatinės linksnio ir skaičiaus reikšmes.

¹⁶³ Pavyzdys iš: Vladimir Plungian, *Gramatinių kategorijų tipologija 1*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“, 2010, 69–70.

¹⁶⁴ Tos pusės gali būti vadinamos ir **išraiška ir turiniu** (angl. *expression, content*).

Veiksmazodžio pavidalas abiejuose sakiniuose visiškai toks pat, bet reikšmės pusė – kartu ir panaši, ir skirtinga. Pirmuoju atveju nurodome tokį pasaulio įvykį, kai ‘išsenka tam tikras dalykas’, o antruoju – kai ‘pasiekama veiksmo ar periodo galinė riba’ (dar palyginkite: *pinigai, kantrybė baigėsi ir žiema, koncertas baigėsi*). Tai, ką dabar nurodėme tarp viengubų kabučių, įprasta vadinti tiesiog *skirtingomis* reikšmėmis. Čia susiduriame su gana dažnu kalbos reiškiniu, kai vienoda forma perteikia skirtingas, bet tam tikru būdu susijusias reikšmes – tai **daugiareikšmiškumas**, arba **polisemija**, o patys žodžiai įvardijami kaip **daugiareikšmiai**, arba **polisemiški** (angl. atitinkamai *polysemy, polysemous*)¹⁶⁵. Kai sakome „tam tikru būdu susijusias“, pabrėžiame tų reikšmių giminiškumą, lyg bendrus genus – nagrinėtu atveju tai būtų ‘ribos pasiekimas’; kartu tas reikšmes skiria ir nesutampantys genai – juk vienur prie tos ribos prieinama dėl ko nors išnaudojimo, išsekimo, o kitur – dėl planuoto, įprastinio finalo.

Keliomis reikšmėmis gali būti vartojamas ir mūsų *vynas*, tik grįždami prie jo įdėkime štai tokią pastabą: žodžių reikšmės dažnai būna susijusios ne bet kaip, o hierarchiniais santykiais, todėl skiriamos **pagrindinės** ir iš jų išvedamos **šalutinės reikšmės** (angl. *basic/core/central meaning, peripheral/extended meaning*). Sakysim, jei tam tikroje šalyje gerai pažįstamas (ir juolab gaminamas) vynuogių vynas, tai tikėtina, kad ir tos šalies kalbos žodyne pagrindinė reikšmė bus apibrėžiama, pavyzdžiui, kaip ‘alkoholinis gėrimas, gaunamas fermentuojant vynuoges ir jų sultis’. Kiti gėrimai tuo pačiu žodžiu bus įvardijami tik pagal panašumą į vynuogių vyną – vyno etaloną ir prototipą, todėl čia bus skiriama šalutinė (antroji) reikšmė, pavyzdžiui, ‘alkoholinis gėrimas, gaunamas fermentuojant kitus vaisius ir jų sultis’:

Prancūzų, <i>Larousse</i>	Ispanų, <i>Diccionario de la lengua española</i>	Italų, <i>Garzanti Linguistica</i>
1. Boisson fermentée préparée à partir de raisin ou de jus de raisin frais. 2. Nom donné à tous les jus dont une partie ou la totalité du sucre est transformée en alcool par fermentation.	1. Licor alcohólico que se hace del zumo de las uvas exprimido, y cocido naturalmente por la fermentación. 2. Zumo de otras plantas o frutos que se cuece y fermenta al modo del de las uvas.	1. Bevanda alcolica ottenuta dalla fermentazione del mosto d'uva 2. Bevanda alcolica ottenuta da frutti fermentati.

Kai kada atspindžių sandėlyje bus ir tokių atvejų, kurie atrodo lyg koks gedimas, kai ta pati garsinė forma žymės visiškai nesusijusius dalykus – juk to idealioje komunikacinėje sistemoje lyg ir neturėtų būti, pavyzdžiui:

¹⁶⁵ Daugiareikšmiškumas būdingas ne tik šaknims, bet ir afiksams (bei kitoms formos modifikacijoms), todėl, pavyzdžiui, kilmininkas gali reikšti ne tik savininką, bet ir, sakysim, autorių, palyginkite: *Lauryno batai* (Laurynas kaip batų turėtojas) ir *Lauryno katedra* (Laurynas kaip katedros autorius, architektas).

¹*kasa* ‘supinti plaukai’

²*kasa* ‘atsiskaitymo pinigais vieta’

Jei bandytume aiškinti, kad čia daugiareikšmis daiktavardis, turėtume rasti tarp tų reikšmių bendrų genų, o to nematyti. Štai tokiais atvejais kalbame apie **homonimus** (angl. *homonym*) – žodžius, kurių forma visiškai vienoda, o turinyje nėra nieko bendra. Žodynų sudarytojai homonimus patogumo dėlei stengiasi kaip nors atskirti, sakysim, pakeltais skaičiais, kaip mūsų pavyzdyje.

Kad geriau suprastume žodžių reikšmių panašumus ir skirtumus, jas galime bandyti skaidyti į smulkesnes dalis – panašiai kaip anksčiau žodžius segmentavome morfemomis arba nurodėme sudedamąsias garsų ypatybes (prisiminkite balsių [u:] ir [e] požymių lentelę). Tokį veiksmą iš tiesų jau atlikome aiškindamiesi, kas yra vynas: ‘gėrimas’, ‘svaiginantis’, ‘pagamintas fermentuojant vynuoges’. Dabar pažvelkime, pavyzdžiui, į *kavos* kalbinio turinio anatomiją: ji taip pat ‘gėrimas’, bet jau ‘tonizuojantis’, ‘karštu vandeniu ištraukiamas iš maltų skrudintų kavos pupelių’, be to, galime atkreipti dėmesį į tai, kad *kava* paprastai bus ‘karšta’, o vynas – ‘nekarštas’ (tai jokiū būdu nepaneigia gerai žinomų išimčių, kai kava atšaldoma, o vynas pakaitinamas). Abu sąrašus galėtume dar tęsti, bet ir esamų ypatybių jau pakanka – tai vadinamieji **semantiniai komponentai** (angl. *semantic feature, component*), o pati tokio pobūdžio **analizė – komponentinė** (angl. *semantic feature/componential analysis*). Lyginant skirtingus žodžius ar kelias to paties žodžio reikšmes, išryškėja bendrieji ir skiriamieji semantiniai komponentai: mūsų atveju bendrą buvo tik viena ypatybė (‘gėrimas’), bet jei į savo analizės meniu įtrauktume dar *alų* ir *arbatą*, matytume, kad jau du gėrimai turėtų bendruosius komponentus ‘svaiginantis’ ir ‘nekarštas’, o kiti du – ‘tonizuojantis’ ir ‘karštas’¹⁶⁶.

Jei nuo vienos kalbos žodžių lyginimo pereitume prie skirtingų kalbų, iš karto pastebėtume, kad jose dalis pasaulio elementų atspindima panašiai, o dalis – skirtingai. Panagrinėkime tokį paprastą pavyzdį: kaip vadinama viršutinė žmogaus galūnė nuo peties iki riešo? Lietuviškai sakytume *ranka*. O likusioji galūnės dalis? Taip pat *ranka* arba *plaštaka*. Iš čia matyti, kad lietuvių kalboje daiktavardis *ranka* yra polisemiškas ir gali žymėti dvi skirtingas galūnės dalis. Kitaip yra, pavyzdžiui, anglų kalboje: *hand* bus tik rankos dalis nuo riešo iki pirštų galiukų, o *arm* – nuo peties iki riešo. Surinkus **617 kalbų duomenis** (štai **žemėlapis**), paaiškėjo, kad tokia polisemija (vienas žodis žymi abi galūnės dalis) yra retesnė – ji pasitaiko 228 kalbose (36,95 %), o skirtingi žodžiai – dažnesni (389 kalbose, 63,05 %). O kaip vadintume vieną iš penkių plaštakos elementų be delno? Suprantama, *pirštu*, kuris lietuvių kalboje žymi tik šią galūnės (taip pat ir kojos) dalį. Kitose kalbose situacija gali būti panaši į lietuvių *rankos* polisemiją: pavyzdžiui, **varlpirių** kalboje žodis *rdaka* gali reikšti ir ‘pirštas’, ir visa ‘plaštaka’ (čia pateikiamas šio **tyrimo aprašas** ir **žemėlapis**).

¹⁶⁶ Panašiai kaip ir vyno atveju, galima skirti dvi *arbatos* reikšmes: (1) kai gėrimas išgaunamas iš džiovintų kininio arbatmedžio lapų (prototipiškai tonizuoja) ir (2) iš kitų augalų dalių (prototipiškai netonizuoja).

Dabar pasižiūrėkime į visai kitokio tipo žodžius, pavyzdžiui: *Šveicarija*, *Škėma* ir *Šarūnas*. Nėra abejonės, kad ir jie turi formą (garsinį pavidalą), bet koks gi jų turinys ir ar čia galime kalbėti apie reikšmes? Akivaizdu, kad tokie žodžiai taip pat atitinka tam tikrus mūsų pasaulio objektus, bet jų turiniai visiškai kitokie: ten randame ne apibendrintą reikšminį turinį, o labiau **nuorodas, kurios leidžia identifikuoti objektus**, todėl tokie daiktavardžiai vadinami **tikriniais** (angl. *proper nouns*). Suprantama, iš paminėtų pavyzdžių aiškiausias atrodytų pirmasis, o kiti du – dar nelabai aišku, ką nurodo. Dalykas tas, kad tikriniai daiktavardžiai kaip tikslios nuorodos funkcionuoja tik konkrečioje kalbinėje situacijoje, kurioje bus žinoma, kas nurodoma ištarus vien vardą *Šarūnas* ar pavardę *Škėma*; panašiai ir *Šveicarija* labai dažnai nurodys Europos valstybę, bet juk yra ir kitų taip vadinamų vietų! Suprantama, kartais tikriniai daiktavardžiai tampa bendriniais, dažniausiai – pagal su tais dalykais kaip nors susijusių asmenų pavardes – tada jau galima kalbėti apie įprastines žodžių reikšmes, pavyzdžiui: *boikotas* ‘protestinis atsakymas dalyvauti, bendrauti ar pan.’ < (*Charles C.*) *Boycott*, *džiakuzi* ‘sūkurinė vonia’¹⁶⁷ < (*Candido*) *Jacuzzi*, *giljotina* < ‘mirties bausmės įrenginys galvai nukirsti’ < (*Joseph-Ignace*) *Guillotine* ir t. t.¹⁶⁸. Antra vertus, bendriniai daiktavardžiai irgi gali tapti tikriniais: graikų *petros* ‘akmuo; uola’ > *Petros* (krikščionių apaštalo ir apskritai vyriškas vardas), lotynų *victoria* ‘pergalė’ > *Victoria* (romėnų pergalės deivė ir moters vardas), lietuvių *sala* ‘vandens apsuptas plotas’ > *Sālos* (miestelis Rokiškio rajone), *upė* ‘didesnis natūralus vandens srautas’ > *Upė* (vidurio vakarų Lietuvos upė, taip pat moters vardas).

Apibendrinkime

Žodis (leksema) – tai dvipusis elementas, turintis **formą** ir **reikšmę** ir atsiradęs materializavus (leksikalizavus) tam tikrą **konceptą** (pasaulio fragmento atspindį mūsų sąmonėje). Žodžiams būdinga turėti ne vieną, o kelias susijusias reikšmes, kurios, viena vertus, yra artimos dėl bendrų požymių (semantinių komponentų) ir, kita vertus, kai kuriais atžvilgiais skiriasi. Toks reiškinytis vadinamas **polisemija (daugiareikšmiškumu)**, o tokie žodžiai – **polisemiškais (daugiareikšmiais)**; hierarchiniu požiūriu skiriamos **pagrindinės** ir **šalutinės** reikšmės. Jei susiduriama su tokiomis reikšmėmis, kurios tarpusavyje iš esmės neturi nieko bendra, bet jas žymi ta pati forma, kalbama apie **homonimiją** (o tokie žodžiai vadinami **homonimais**). **Tikriniai daiktavardžiai** nuo kitų žodžių skiriasi tuo, kad jų turinio esminė dalis – tai nuoroda, leidžianti identifikuoti konkretų objektą.

¹⁶⁷ Kalbos normos požiūriu siūloma vartoti tik šį dvižodį variantą.

¹⁶⁸ *Oxford Dictionary of English*, ed. by Angus Stevenson, Oxford: Oxford University Press, 2010 (3rd ed.), 206, 779, 934.

Ką dar čia paskaičius?

Nicko Riemerio vadovėlyje *Introducing Semantics*¹⁶⁹ galėtumėte perskaityti visą pirmąjį įvadinį skyrių („Meaning in the empirical study of language“), kuriame, be kitų dalykų, pateikiamas ir kalbotyros istorijoje labai svarbus (bet mūsų neaptartas) Ogdeno ir Richardso referencijos (arba semiotinis) trikampis (žr. 1.3), taip pat daug plačiau aiškinamasi, kaip galėtume suprasti reikšmę ir įvairius jos aspektus (žr. ypač 1.6). Komponentinė analizė išsamiau (su pavyzdžiais) pristatoma 5.2 poskyryje („Componential analysis“), po jos pereinama prie polisemijos ir homonimijos (5.3 „Polysemy and meaning division“). Lietuviškai šie dalykai dėstomi Evaldos Jakaitienės vadovėlyje *Leksikologija*¹⁷⁰, žr. 43–53 p. (apie reikšmę – čia aptariamos ir mūsų neminėtos signifikato ir signifikanto sąvokos), 86–98 p. (apie daugiareikšmiškumą), 101–111 p. (apie homonimiją), 263–266 p. (apie tikrinius žodžius).

6.2. ATSPINDŽIŲ (PA)DIRBINIAI

Mus supančio pasaulio elementų skaičius iš esmės neribotas, todėl ir jo atspindžių sandėlis toks pat – besienis, nes jo dydis priklauso tik nuo mūsų gebėjimų tuos atspindžius įsidėmėti ir vartoti. Apie atminties galimybes šiame poskyryje nekalbėsime ir bandysime spręsti tokį konstrukcinį klausimą: sakykime, kad tam tikras pasaulio elementas kalboje jį žyminčio žodžio dar neturi, bet mes iš sandėlio tiesiog reikalaujame jį pristatyti – to reikia dabar sudaromam sakiniui. Pagrindiniai sandėlio pasiūlymai čia bus trys: (1) **pritaikyk** (tai, ką jau turime), (2) **pasidaryk pats** (iš to, ką turime), (3) **nusikopijuok** (iš kito sandėlio).

Su pritaikymo atveju iš tiesų jau esame ką tik susidūrę – tai daugiareikšmiškumo teikiamos galimybės: čia tiesiog imamas jau turimas žodis ir **pagal turinio panašumą bei įvairius loginius ryšius įvardijamas kitas dalykas**. Sakysim, jei nugirstume pastabą „Tu pažiūrėk, kokios kojos!“, greičiausiai žvalgytumėmės asmens, į kurio galūnes čia norima atkreipti dėmesį. Vis dėlto jei pokalbis vyktų senovinių baldų parodoje, galėtume pagalvoti ir ką kita – kad čia žavimasi vieno iš eksponatų atraminėmis dalimis. Manant, kad reikšmė ‘atraminė ir vaikštomoji galūnė’ yra pirminė, galima įsivaizduoti tą istorinę akimirką, kai kažkas iš atspindžių sandėlio reikalavo naujo žodžio, kuriuo tiktų pavadinti baldo (ar kito objekto) dalį, ir gavo pasiūlymą pagal panašumą panaudoti jau turimą atspindį – daiktavardį *koja*: juk abiem atvejais objektas *kojomis* remiasi į pagrindą. Tiesą sakant, vaizdumo dėlei net galėtume manyti, kad iki to prašymo egzistavo tik vienas žodis (*koja* ‘atraminė ir vaikštomoji galūnė’), o po jo pritaikymo kitam dalykui pavadinti ėmė funkcionuoti jau du vienetai: *koja*₁ ‘atraminė ir vaikštomoji galūnė’ ir *koja*₂ ‘atraminė (baldo ar kt.) dalis’.

¹⁶⁹ Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

¹⁷⁰ Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

Dabar pereikime prie „pasidaryk pats“ atvejo – čia iš dalies taip pat veiks „pritaikyk“ principas, nes insime jau egzistuojančių žodžių dalis ir iš jų konstruosime (lyg pritaikydami turimus elementus) naujus atspindžius – tai vadinama **žodžių daryba** (angl. *word-formation*). Reikalaudami mūsų sandėlyje naujo žodžio, nusakančio, pavyzdžiui, žmogų, su kuriuo kartu dirbame ir turime *bendrų darbų* (jei norite – *minčių, turto, vardą* ar kt.), gautume pasiūlymą jį tiesiog sudėti (sukomponuoti) iš dviejų dalių (šaknų¹⁷¹) – štai toks naujų žodžių konstravimas vadinamas **dūryba**, arba **kompozicija** (angl. *composition*), o jo rezultatas – **dūriny** (angl. *compound*), mūsų atveju – *bendra-darb-is* (*bendra-mintis, bendra-turt-is, bendra-vard-is* ir pan.). Eikime toliau ir dabar pageidaukime nusakyti jau veiksmą, kuris būtų atliekamas dirbant kartu, kitaip tariant, būnant *bendradarbiais*: šiuo atveju lietuvių kalboje galima pasitelkti postfiksą (priesagą) ir gauti naują veiksmažodį – *bendradarbi-au-ti*. Tada, kai nauji žodžiai sukonstruojami pridėdant afiksus, kalbama apie jų **vedybą** (angl. *derivation*), o patys konstravimo rezultatai – **vediniais** (angl. *derivative*), nes čia lyg išvedame kokią naują veislę ar rūšį, panaudodami turimą genetinę medžiagą. Kaip ir dūryboje, čia labai svarbus kompozicinis principas: pridėtoje priesagoje slypi tam tikra reikšmė, kuri sąveikauja su pamatiniu kamieniu – genetinė medžiaga, imama iš jau egzistuojančio **pamatinio žodžio** (angl. *base*), o tos sąveikos rezultatas – naujo žodžio reikšmė. Mūsų atveju priesagai *-au-ti* galima priskirti reikšmę (taigi – taip pat genetinę medžiagą) ‘atlikti veiksmus, būdingus tam, kas nusakoma pamatiniu kamieniu’, o kad matytume, kokie šios morfemos ir daiktavardžių kamieniu jungimosi rezultatai, pažvelkime į dar kelis pavyzdžius: *viešpat-au-ti* ‘dominuoti – būti kaip viešpačiui’ (← *viešpat-s*), *beždžioni-au-ti* ‘mėgdžioti, maivyti – elgtis kaip beždžionei’ (← *beždžion-ė*), *pranaš-au-ti* ‘skelbti apie ateities įvykius – elgtis kaip pranašui’ (← *pranaš-as*), *didžėj-au-ti* ‘auditorijai miksuoti muziką – būti didžėjumi’ (← *didžėj-us*) ir pan. Panašiai naujus žodžius galime konstruoti ir pridėdami priešdėlius, sakysim, norėdami apriboti veiksmo *bendradarbiauti* trukmę, galime prijungti ribojančiųjų genų turintį priešdėlį *pa-* (*pa-bendradarbiauti*). Iš vedinių pavyzdžių matome, kad afiksai žymi ne tik gramatines (tai jau žinome), bet ir darybines reikšmes.

Kai kuriose kalbose naujus žodžius galima gauti ir paprasčiausiai keičiant jų priklausomybę kalbos daliai, sakysime, daiktavardį imti vartoti kaip veiksmažodį, kaip antai anglų kalboje: *Google* ‘interneto paieškos sistema’ → (*to*) *google* ‘ieškoti informacijos internete, ypač naudojantis *Google*’. Šiuo atveju jokio darybos afikso nematyti, todėl kartais toks procesas vadinamas nuline derivacija (angl. *zero derivation*) arba – dažniau – **konversija** (angl. *conversion*). Panašiai iš veiksmažodžių gali būti padaromi (lyg konvertuojami) ir daiktavardžiai: (*to*) *fail* ‘nepavykti, susimauti’ → (*a*) *fail* ‘nesėkmė, susimovimas’. Tokių žodžių darybos procesų yra ir lietuvių bei kitose kalbose, kurios nuo anglų morfologiškai skiriasi tuo, kad turi įvairesnių kaitybos modelių (ne tik taisyklingų ir netaisyklingų) – asmenuočių ir linksniuočių, kurias bendrai galime vadinti kaitybos klasėmis (angl. *inflection(al) class*). Pavyzdžiui, kai iš veiksmažodžio *šok-ti* sudaromas

171 Tiksliau – kamieniu, bet šios sąvokos savo konstruktoriuje neaptarėme.

daiktavardis *šok-is*, vyksta ne tik kalbos dalies konversija (nepriedant darybinio afikso), bet yra ir tam tikra intriga – kokiai iš kelių kaitybės klasių naujas žodis bus priskiriamas (juk galėtų būti ir **šok-ė*, **šok-ys*, **šok-uo* ar pan.). Todėl, pavyzdžiui, lituanistikoje tokie atvejai vadinami **galūninės** darybos, nes lietuvių kalboje būtent galūnės kaitybės klasės geriausiai ir atspindi. Suprantama, omenyje turima ne šiaip viena galūnė, o visas jų rinkinys (paradigma): pavyzdžiui, jei kalbame apie išvestinį daiktavardį *šok-is*, tai būtų visi jo vienaskaitos ir daugiskaitos linksniai.

Žodžių darybos nereikėtų įsivaizduoti kaip vien naujų elementų gamyklos: iš tiesų ji veikia ir kaip konsultantė: jei nežinome, ką reiškia mums niekada negirdėtas žodis, galime to pasiklausti. Sakykim, susidūrėme su daiktavardžiu *tikniautojas*: žodžių darybos biuras mus informuos, kad tai turėtų būti veikėjo pavadinimas (nes turi tokios reikšmės priesagą *-tojas*), išvestas iš veiksmazodžio *tikniauti*. Tiesa, nežinome ir jo reikšmės, bet darybos požiūriu galime gauti patarimą – domėkitės, ar nėra daiktavardžio ar būdvardžio, kuris turėtų kamieną *tikni*¹⁷². Man jis (kaip greičiausiai ir jums) nėra girdėtas, bet *Lietuvių kalbos žodyne* žinomi net du daiktavardžiai: *tiknis* ‘slaptoji dievybė’ ir *tiknius* ‘šykštuolis, gobšuolis’. Vadinasi, *tikniauti* turėtų reikšti ‘elgtis kaip tikniui’, o *tikniautojas* – ‘toks, kuris elgiasi kaip tiknis arba tiknius’. Iš tikrųjų nei žodžio *tikniauti*, nei *tikniautojas* lietuvių kalboje nežinoma – juos sugalvojau atsitiktinai, bet remdamiesi žodžių darybos išgalėmis, viena vertus, galime nuspėti, ką maždaug jie reiškia, kita vertus, tokius žodžius sukurti.

Jei žodžių kūrybos ir jos interpretacija vargina, yra būdas atsipalaiduoti ir žengti kiek netikėtą žingsnį – ką nors tiesiog nusikopijuoti. Natūraliose kalbose tai visiškai legalus ir gana dažnas reiškinys: jei savo sandėlyje neturi reikiamo atspindžio, gali paprasčiausiai pasidaryti jo kopiją iš kitos kalbos, ir nei ji pati, nei jos vartotojai dėl to nė kiek nepriekaištaus¹⁷³. Tokiais atvejais kalbama apie **skolinius** (angl. *borrowing*, *loan(word)*), bet reikia pasakyti, jog ši sąvoka atskleidžia tik vieną reiškinio pusę – kad kažko neturėdamas, prašai paskolinti, bet, suprantama, skolinantis žodžius, jie pasilieka ir savininkui, o mes iš tiesų pasidarome tik jų kopijas – paprastai ne visai tiksliai, nes tuos žodžius pritaikome prie savo kalbos fonologinės ir (jei reikia) morfologinės sistemos. Dažniausiai tokios kopijos daromos tada, kai į kultūrą recipientę ateina dar neturėti dalykai, perimami iš kultūrų donorų. Tokie, sakysim, yra ankstesniame poskyryje minėti daiktavardžiai (ir pasaulio elementai) *vynas*, *kava*, *arbata*, *kasa* (‘atsiskaitymo pinigais vieta’), atkeliavę per kalbas tarpininkes iš įvairių pirminių šaltinių: lotynų *vīnum*, arabų *qahwa*, italų *cassa*, **olandų** *herba thee*, kur pirmasis žodis lotyniškas (*herba*), o antrasis atspindinti **min nanų** (tarm.) *té*¹⁷⁴. Paskolinti (kopijuoti) žodžiai, suprantama, gali

172 Raide *i* čia žymime priebalsio [n] minkštumą.

173 Kas kita besiskolinanti kalbinė bendruomenė: priklausomai nuo tradicijos ir nuo svetimų elementų kilmės, skolinimo laiko ir pan., jie gali būti vertinami ir neigiamai, ir neutraliai, ir teigiamai.

174 Žr.: Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch 1-2*, Heidelberg, Göttingen: Winter, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962, 1965, 232, 1255-1256; Algirdas Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas, 1990, 244; Wojciech Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Uniwersytet Wileński, 2007, 22, 755; Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003, 224, 529; Franciszek Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskie-*

būti imami kaip medžiaga naujiems elementams konstruoti, todėl, pavyzdžiui, lietuvių kalboje buvo pasidaryti daiktavardžiai *vyn-inė*, *vyn-dar-ys (-ė)*, *kav-inė*, *kas-ininkas (-ė)*, *arbat-inukas* ir t. t.

Apibendrinime

Kalboje dar neatspindėtus pasaulio elementus galime fiksuoti (įvardyti) keliais būdais: (1) **sukurti naują** jau egzistuojančio žodžio **reikšmę**; (2) **sukurti naują žodį**; (3) **žodį pasiskolinti (nusikopijuoti)** iš kitos kalbos. Už naujų žodžių kūrimą ir esamų interpretavimą atsakinga **žodžių daryba**: jos produktai vadinami **dariniais (dūriniais)** (kompozitais), jei daryboje panaudojami du pamatiniai žodžiai, o jei vienas – **vediniais**). Reikiamas leksikos vienetas taip pat gali būti kopijuojamas iš kitos kalbos – šio veiksmo rezultatas yra **skolinys (kopija)**.

Ką čia dar paskaičius?

Žodžių darybos klausimai aptariami jums jau pažįstamame Haspelmatho ir Sims vadovėlyje *Understanding Morphology*: iš pradžių trumpai 2.1 poskyryje („Lexemes and word-forms“), kur matyti darybos vieta kitų morfologinių procesų kontekste, o vėliau, be kitų dalykų, nagrinėjamos **darybos kategorijos**, šiame skaitinyje vadinamos reikšmėmis (5.2 „Derivational meanings“) – tai pasaulio kalbose pasikartojančios išvestinių žodžių semantinės grupės, pavyzdžiui: veikėjų ir veiksmų pavadinimų (angl. *action noun*, *agent noun*), deminutyvų (angl. *diminutive*), kauzatyvinių (priežastinių) veiksmožodžių (angl. *causative*) ir kiti.

Lietuviškai įvardiniai žodžių darybos ir skolinių dalykai pristatomi, pavyzdžiui, minėtame Jakaitienės vadovėlyje *Leksikologija*, žr. 227–262 p. (tiesa, čia aptariama tik lietuvių kalbos medžiaga). Leksinėms kopijoms pažinti galėtų būti įdomi ir įvairių **pasaulio kalbų skolinių duomenų bazė**, pavyzdžiui, **čia teikiami žodžiai, susiję su valgymu ir gėrimu**.

go 2: *K-Kot*, Kraków: Towarzystwo miłośników języka polskiego, 1958–1965, 91-92, 104-105; Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка 2: Е-Муж*, Москва: Прогресс, 1967, 207; *Oxford Dictionary of English*, ed. by Angus Stevenson, Oxford: Oxford University Press, 2010 (3rd ed.), 337; Marlies Philippa, Frans Debrabandere, Arend Quak, Tanneke Schoonheim, Nicoline van der Sijs (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, S-Z*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, 379.

Štai čia mūsų kalbos konstruktorius ir baigiasi: per šias paskaitas pabandėme sudėlioti komunikacinės sistemos modelį, kuris leistų pasirinktą pasaulio fragmentą paversti pranešimu. Pradėjome nuo to, kad žodžiai – tai pasaulio elementų atspindžiai, kurie pagal savo prigimtį sudaro skirtingas klases: daiktavardžių, veiksmažodžių, būdvardžių,rieveksmių, prielinksnių ir kai kurias kitas.

Sutarėme, kad sudarydami pranešimą iš žodžių, jį konstruojame ne bet kaip, o laikydamiesi tam tikrų principų: kiekvieno sakinio gilumoje glūdi predikacija, o su ja hierarchiniais ryšiais yra susiję kiti žodžių junginiai, kurių vidinė struktūra dažniausiai grindžiama pagrindinių ir priklausomųjų dėmenų santykiais. Be to, sudarydami sakinius, žodžiams priskiriame ir tam tikrus vaidmenis – taip matyti, ką vaizduojamame fragmente jie atitinka, juk, pavyzdžiui, daiktavardis gali būti ir subjektas, ir tiesioginis ar netiesioginis objektas, taip pat gali užimti pažyminio ar aplinkybės poziciją. Atidžiau pažiūrėję į predikatus pastebėjome, kad jie – tam tikrų pasaulio situacijų modeliai, kuriose vieni dalyviai yra būtini, o kiti – gali būti ir praleidžiami. Šalia šių dalykų išsiaiškinome, kad kiekvienoje kalboje galioja ir specialūs principai, kurie nusako, koks elementas kur gali eiti – tai žodžių tvarkos taisyklės.

Pranešime vartodami žodžius, daugelyje kalbų esame priversti – o neretai ir patys pageidaujame – pranešti kai ką daugiau. Štai tuos papildomus būtinuosius pranešimo požymius interpretavome kaip šviesoforo signalus – gramatinės reikšmės, kurios sudaro tam tikras grupes – gramatinės kategorijas. Norėdami pažinti svarbesnes iš jų, atskirai aptarėme daiktavardinius ir veiksmažodinius šviesoforus: linksnių, skaičių, giminę, apibrėžtumą ir laiką, veikslą, asmenį, modalumą (nuosaką), evidencialumą ir rūšį. Aiškindamiesi, kaip gramatinės kategorijos įvairiose kalbose gali būti perteikiamos, konstruktoriuje numatėme perifrastinės (specialiais žodžiais) ir neperifrastinės raiškos būdus. Antruoju atveju skyrėme dvi galimybes – jungtinės (pasitelkiant afiksus) ir nejungtinės (visais kitais būdais) raiškos grupes.

Norėdami, kad mūsų pranešimai įgytų apčiuopiamą pavidalą, aiškinomės jo prigimtį – tai oro virpesiai, sukeliama ir, kita vertus, pagaunami mūsų kūno sistemų, skirtų garsui sukurti ir jam patirti. Tų virpesių srautą skaidėme eidami nuo didesnių atkarpų prie mažesnių: tai frazė, žodis, skiemuo, garsas. Pačią didžiausią virpesių įvairovės dalį, kaip matėme, sudaro patys smulkieji vienetai – garsai, kurie, jei gali skirti reikšmės, kalboje laikomi fonemomis. Kaip įsitikinome, norint pažymėti gana didelį pasaulio atspindžių skaičių, reikia turėti ne tokius jau mažus balsių ir priebalsių rinkinius, todėl specialiuose poskyriuose aptarėme jų gamybos (artikuliacijos) ypatumus, atsižvelgdami į kalbos padarų padėtį, veiklą ir oro judėjimo būdus.

Baigdami grįžome iš esmės prie to, nuo ko pradėjome – žodžių kaip pasaulio atspindžių ir dirstelėjome į jų anatomiją. Iš čia paaiškėjo, kad žodis iš tiesų yra ne kokio nors konkretaus pasaulio elemento atitikmuo, o labiau tų elementų vidurkis, lyg apibendrinamasis atvaizdas, pasikartojantis kalbančiųjų sąmonėje. Tas atvaizdas turi dvi puses – apčiuopiamąją (garsinę formą) ir neapčiuopiamąją (sąvokinį turinį). Žodžio turinys dažnai esti sudėtingas, nes ta pati garsų eilutė (forma) gali žymėti keletą tarpusavyje susijusių pasaulio elementų – ši savybė vadinama daugiareikšmiškumu, o žiūrint plačiau – atspindi kalbos sistemos narių (čia – žodžių) daugiafunkciškumą. Stengdamiesi giliau pažvelgti į konkrečių reikšmių turinį, jas bandėme ardyti į smulkesnes dalis – semantinius komponentus, leidžiančius parodyti, kuo tos reikšmės artimos ir kuo skiriasi. Norėdami paaiškinti, kaip papildomas atspindžių sandėlis, ėjome dviem kryptimis: kūrimo ir kopijavimo. Pirmiausia konstruktoriuje numatėme galimybę naujų formų net nekurti ir tiems pasaulio elementams, kurie kalboje dar neįvardyti, panaudoti jau turimus – pagal jų turinio panašumą – būtent taip atsiranda naujos reikšmės ir plėtojamas ką tik minėtas daugiareikšmiškumas. Jei tokia galimybė netenkina, galima imtis ir naujos formos kūrimo – jai panaudosime jau turimus atspindžius (tai pamatiniai žodžiai) ir iš jų sukursime naujus (tai dariniai). Kai kuriais atvejais – ypač perimdami pasaulio elementus iš kitų kultūrų – kopijuosime jų turimus žodžius ir taip sandėlį papildysime naujais atspindžiais – skoliniais.

Mūsų aptartas komunikacinės sistemos modelis nesudėtingas, bet iš esmės jau veikiantis. Jį, suprantama, dar galima būtų ne vienu aspektu papildyti ir patobulinti. Pirmiausia tam modeliui trūksta **pragmatikos** (angl. *pragmatics*) komponento, kuris siekia paaiškinti, kaip konkrečiose situacijose vartojami ir interpretuojami žodžiai ir sakiniai, arba, formuluojant kitaip, koks jų reikšminis santykis su pranešimo aplinka, kontekstu. Antras dalykas – stambiausias mūsų analizės vienetas buvo sakinytis, bet iš tiesų kalbėdami dažniausiai sukuriame didesnius junginius – **tekstus**. Jų lygmenyje vykstančius procesus nagrinėja **teksto lingvistika** (angl. *text linguistics*) ir **diskurso analizė** (angl. *discourse analysis*), daug dėmesio, beje, skirianti ir pragmatikos klausimams.

Šioje knygelėje neapžvelgta ir daug įvairių kalbotyros mokslo sričių, kurios ir dėl tiriamų objektų, ir dėl taikomų metodų atskleidžia vis kitus kalbos, kaip komunikacinės sistemos, veikimo principus. Tai istorinė kalbotyra (angl. *historical linguistics*), kalbų tipologija (angl. *linguistic typology*), sociolingvistika (angl. *sociolinguistics*), psicholingvistika (angl. *psycholinguistics*), neurolingvistika (angl. *neurolinguistics*), kompiuterinė kalbotyra (angl. *computational linguistics*) ir kitos šakos.

Tiesą sakant, nėra taip svarbu, kiek ir kokiais kalbotyros dalykais toliau domėsitės – svarbiausia tai, kad išsaugotumėte norą pažinti ir paaiškinti kalbos veikimo principus, kad kalbų mokytumėtės ir mokytumėte, skaitytumėte, tyrinėtumėte, rašytumėte ir – suprantama – daug kalbėtumėtės!

REKOMENDUOJAMA LITERATŪRA¹⁷⁵

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*, Oxford: Oxford University Press (VUB).
- Ashby, Michael, John Maiment. 2005. *Introducing Phonetic Science*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Babickienė, Zofija, Regina Venckutė. 2013. *Kalbos mokslo pagrindai*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas (VUB).
- Blake, Barry J. 2001. *Case*, Cambridge: Cambridge University Press (2nd ed.) (VUB).
- Carnie, Andrew. 2002 (1st ed.), 2006 (2nd ed.), 2012 (3rd ed.). *Syntax: A Generative Introduction*, Malden: Wiley-Blackwell (VUB).
- Comrie, Bernard. 1976¹⁷⁶. *Aspect*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Comrie, Bernard. 1985. *Tense*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Corbett, Greville G. 1991. *Gender*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Corbett, Greville G. 2000. *Number*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Dahl, Östen. 1985. *Tense and Aspect Systems*, Oxford: Blackwell (atvira prieiga).
- Dixon, Robert M. W. 1994. *Ergativity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dryer, Matthew S., Martin Haspelmath (eds.) 2013. *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology (atvira prieiga).
- Fromkin, Victoria, Robert Rodman, Nina Hyams. 2013 (10th ed.) *An Introduction to Language*, Cengage Learning (VUB).
- Girdenis, Aleksas. 2003. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (VUB).
- Haspelmath, Martin, Andrea D. Sims. 2002 (1st ed.), 2010 (2nd ed.) *Understanding Morphology*, London: Hodder Arnold/Education (VUB).
- Holvoet, Axel. 2009. *Bendrosios sintaksės pagrindai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“ (VUB).
- Jakaitienė, Evalda. 2009. *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla (VUB).
- Jakobson, Roman. 1981 [1960]. Linguistics and Poetics, *Selected Writings*, Vol. 3 (ed. by Stephen Rudy), The Hague: Mouton, 18–51 (vertimas į lietuvių kalbą: Lingvistika ir poetika, *Baltos lankos* 18/19, 2004, 5–49).
- Jakobson, Roman. 1985 [1976]. Metalanguage as a linguistic problem, *Selected Writings*, Vol. 7 (ed. by Stephen Rudy), Berlin: Mouton, 113–121 (VUB).
- Ladefoged, Peter. 2001 (1st ed.), 2005 (2nd ed.), 2012 (3rd ed., revised by Sandra Ferrari Disner). *Vowels and Consonants*, Malden: Wiley-Blackwell (VUB).
- Lewis, M. Paul, Gary F. Simons, Charles D. Fennig (eds.) 2013 (17th ed.) *Ethnologue: Languages of the World*, Dallas: SIL International (atvira prieiga).
- Lyons, Christopher. 1999. *Definiteness*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).

¹⁷⁵ Jei knygą turi **Vilniaus universiteto biblioteka**, tai pažymima santrumpa VUB.

¹⁷⁶ Vėliau perleista su pataisymais (1978, 1981), po to ne sykį perspausdinta be pakeitimų.

- Loos, Eugene E., Susan Anderson, Dwight H. Day, Jr., Paul C. Jordan, J. Douglas Wingate (eds.) 2004. *Glossary of linguistic terms*, Dallas: SIL International (atvira prieiga).
- Matthews, Peter H. 1997 (1st ed.). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford, New York: Oxford University Press (VUB; t. p. žr. 2-ojo leid. (2007) **elektroninį variantą** VU kompiuterių tinkle).
- Morkūnas, Kazys (sud.), Vytautas Ambrazas (red.). 1999 (1-asis leid.), 2008 (2-asis leid.). *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (VUB).
- Palionis, Jonas. 1999. *Kalbos mokslo pradžios pradmenys*, Vilnius: Jandrija (VUB).
- Palmer, F. R. 2001. *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Plungian, Vladimir. 2010. *Gramatinių kategorijų tipologija 1*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“ (VUB).
- Plungian, Vladimir. 2011. *Gramatinių kategorijų tipologija 2*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis“ (VUB).
- Riemer, Nick. 2010. *Introducing Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Siewierska, Anna. 2004. *Person*, Cambridge: Cambridge University Press (VUB).
- Slišienė, Nijolė. 1994–2004. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. 1: A-M, 2 (1): N-R, 2 (2): S-Ž, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Lietuvių kalbos instituto leidykla (VUB).
- Tallerman, Maggie. 1998 (1st ed.), 2005 (2nd ed.), 2011 (3rd ed.). *Understanding Syntax*, London: Hodder Arnold/Education (VUB).

Jurgis Pakerys

KALBOS KONSTRUKTORIUS

ĮVADINĖS PASKAITOS

Maketuotoja *Nijolė Bukantienė*

Išleido Vilniaus universitetas

Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius